

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રબંધમાળા.

દલપત પિંગળ.

રચનાર

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઈ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

શોધિત સંવર્દિત છવીસમી આવૃત્તિ.

પ્રત ૫૦/૦

ઈ. સ. ૧૯૩૧

સંવત ૧૯૮૭

કિંમત ચાર આના.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮-૬૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દલપત સિંગળ

વિષયક : ૪ : ૯૦ ના

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રબંધમાળા.

દક્ષપત પિંગળ.

રચનાર,

કવીશ્વર દક્ષપતજીમ ડાહ્યાભાઈ, સી. આઈ. ઇ.

જાપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, બી. એ;

આમિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

શોધિત મંવર્દિત જીનાસુખી આજ્ઞાત.

પ્રત ૫૦૦૦

ઈ. સ. ૧૯૩૧

સંવત ૧૯૮૭

કિંમત ચાર આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ અધિકાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટીએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.

૧૫૯૬૦

ધી “ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ”માં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે
છાપ્યું. ડૉ. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા-અમદાવાદ.

સાતમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિની બાર હજાર નકલો સન ૧૮૮૮ ની સાલમાં નામદાર સરકારે છપાવી હતી, તે પણ વેચાઈ ગઈ છે.

‘વાણી ભૂષણ’ નામનું સંસ્કૃતમાં પિંગળ છે અને ‘છંદ શૃંગાર’ નામનું વ્રજભાષામાં છે. એ બન્નેમાં છંદનું માપ અતાવતાં ગણુ તોડી નાખેલા છે, તે પ્રમાણે આમાં પણ મેં કેટલેક ઠેકાણે ગણુ તોડી નાંખ્યા હતા. પરંતુ અભ્યાસીને અડચણ પડવાથી રા. રા. કેશવશાસ્ત્રી દર્પદરાય ધ્રુવ, બી. એ; ની સલાહથી આ આવૃત્તિમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે. રા. રા. કેશવશાસ્ત્રીએ આ કામમાં મને ઘણી સહાયતા આપી છે માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

૨૨ મી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કવિ દલપતરામે, કાવ્યનો અભ્યાસ કરવાનું સુગમ અને તે હેતુથી સન ૧૮૫૫ માં ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં કડકે કડકે પિંગળ આપવાની શરૂઆત કરી ને લગભગ ૧૮૮૦ના એપ્રિલ સુધી એ પ્રમાણે તે છુટક આવતું રહ્યું. દરમિયાન એની બહોળા માગણી થવાથી કવિશ્રીએ તે આખું પિંગળ પ્રથમ લીથોમાં છપાવ્યું અને તે પછી સન ૧૮૬૨ માં તેની ટાઇપ આવૃત્તિ પાંચ આનાની કિંમતે બહાર પાડી.

છેક સન ૧૮૮૮ સુધી કવિશ્રીનું પિંગળ સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી છપાતું હતું. સારખાદ તેનો કોપી રાઇટ કવિશ્રીને પાછો મળ્યો તે વખતે, નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે રા. રા. કેશવશાસ્ત્રી

હર્ષદરાય દ્રુવની સૂચના અને સલાહ પ્રમાણે પિંગળનો અભ્યાસ કરવાનું વધુ સુતર અને તે સખખથી મૂળ પ્રતમાં કેટલાક ફેરફારો કવિશ્રીએ કર્યા હતા, તે પ્રમાણે આજદિન સુધી તે પિંગળ સોસાઇટી તરફથી છપાતું આવ્યું છે, જેની એકંદર-શરૂઆતથી ૨૧ આવૃત્તિઓ થઈ ચૂકી છે અને લગભગ ૮૬૦૦૦ નકલો ફેલાવો પામી છે. કવિશ્રીએ સન ૧૮૯૨ માં પિંગળ છપાવવાનો હક સોસાઇટીને સોંપ્યો હતો, એવી સરતે કે, જીવનપર્યંત તેનો અડધો નફો કવિને મળ્યા કરે.

ચાલુ સાલમાં પિંગળની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે સમયાનુસાર યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું વાસ્તવિક જણાયાથી રા. બ. કેશવલાલ દ્રુવને વિનંતિ કરતાં તેઓશ્રીએ આખું પિંગળ નવેસર તપાસી જઈ ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા કરી આપ્યા છે, તે બદલ અને અસલ નામ ‘ગુજરાતી પિંગળ’ ને બદલે ‘દલપત પિંગળ’ નામ રાખવા સૂચના કરી છે તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં બીજું કોઈ આવું સાદું પિંગળનું પુસ્તક નથી અને અમારી ખાતરી છે કે, પૂર્વવત આ પિંગળ તેની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા સાચવી રહેશે.

ગુ. વ. સોસાઇટીની.
ઓફિસ.

તા. ૧૦ મી ઓગસ્ટ, સન ૧૯૨૨

હોરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આસિ. સેક્રેટરી.

* એમણે ખાસ કરીને પ્રકરણ ૩ માં પ્રભાવતી તથા પૃથ્વી છંદ ઉપર પૃ. ૫૦ ને પૃ. ૫૬ માં ઉપયોગી ટિપ્પણી ઉમેરી છે: અને પ્રકરણ ૫ માં એકાન્તેકાન્તર, ગૂઢાન્તર, અદ્યાર્ચ, અગ્નિદ્યાર્ચ તથા સર્વતોભદ્રનાં લક્ષણ ગદ્યમાં હતાં તે પદ્યમાં મૂક્યાં છે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્ર. ૧. સંજ્ઞા વિચાર	૧
પ્ર. ૨. માત્રા મેળ છંદ	૭
પ્ર. ૩. અક્ષર મેળ છંદ	૩૧
પ્ર. ૪. સંખ્યા પ્રસ્તાર આદિક ગણિત...	૬૮
પ્ર. ૫. ભાષા કવિતા વિચાર	૮૩
કંઠણ શબ્દનો કોષ	૯૩

પ્રચલિત છંદની અનુક્રમણિકા.

માત્રામેળ છંદનો અંક.			છંદનું નામ.		પૃષ્ઠ.	
૧૦	...	...	ઉધોર છંદ	...	...	૧૧
૧૧-૧૪	...	...	ચોપાઇ	...	...	૧૨-૧૩
૧૫	...	...	પદ્ધરી છંદ	...	...	૧૪
૧૬	...	...	પદ્મવંગમ	...	...	૧૪
૧૯	...	...	કાવ્ય	...	...	૧૬
૨૦	...	...	હરિગીત	...	...	૧૭
૨૧	...	...	ચોપાયા	...	...	૧૭
૨૩	...	...	રુચિરા	...	...	૧૮
૨૪	...	...	સવૈયા	...	...	૧૮
૨૬	...	...	ત્રિભંગી	...	...	૧૯
૨૯	...	...	જૂલજી	...	...	૨૨
૩૦	...	...	મદનગ્રહા	...	...	૨૩
૩૧	...	...	દોહરા	...	...	૨૪
૩૨	...	...	સોરઠા	...	...	૨૫
૩૩	...	...	ગાથા	...	...	૨૬
૩૪	...	...	ગીતિ	...	...	૨૬
૩૭	...	...	કુંડળિયા	...	...	૨૭
૩૮	...	...	છપય	...	...	૨૮
૩૯	...	...	ચંદ્રાવળા	...	...	૨૯
અક્ષરમેળ છંદનો અંક.						
૩૨	...	...	અનુષ્ટુપ્	...	...	૩૫
૪૫	...	...	દોષક	...	...	૩૮
૪૬-૪૮	...	...	આખ્યાનકી	...	...	૩૯-૪૦
૫૩	...	...	સ્વાગતા	...	...	૪૦

૫૪	...	...	શાલિની	...	...	૪૧
૫૫	...	...	રથોદ્ધતા	...	...	૪૨
૫૭	...	...	લલિત	...	...	૪૨
૫૯	...	...	દ્રૂતવિકાંખિત	...	...	૪૩
૬૧	...	...	તોટક	...	...	૪૩
૬૨	...	...	મોતીદામ	...	...	૪૪
૬૩	...	...	અગ્નિણી	...	...	૪૫
૬૪	...	...	ભુજંગી	...	...	૪૬
૭૨	...	...	ઇન્દ્રવંશા	...	...	૪૮
૭૩	...	...	વંશરથ	...	...	૪૯
૭૫	...	...	મંજુભાષિણી	...	...	૪૯
૮૧	...	...	વસંતલિલકા	...	...	૫૧
૮૬	...	...	માલિની	...	...	૫૨
૯૩	...	...	નારાય	...	...	૫૪
૯૫	...	...	શિખરિણી	...	...	૫૫
૯૬	...	...	મંદાકાન્ત!	...	...	૫૬
૯૭	...	...	પૃથ્વી	...	...	૫૬
૯૮	...	...	હરિણી	...	...	૫૭
૧૦૨	...	...	શાદ્ધૃલવિકીડિત	...	...	૫૮
૧૦૫	...	...	અગ્ધરા	...	...	૫૯
૧૦૯	...	...	સર્વગામી	...	...	૬૦
૧૧૦	...	...	વર્ણવાયેશ્વરી	...	...	૬૦
૧૧૧	...	...	ઇન્દ્રવિજય	...	...	૬૦
૧૧૫	...	...	વૈકુંઠધામા	...	...	૬૨
૧૨૧	...	...	મનહર	...	...	૬૪
૧૨૨	...	...	ધનાક્ષરી	...	...	૬૫
૧૨૩	...	...	વૈતાલીય	...	...	૬૬
૧૨૪	...	...	પુષ્પિતામ્રા	...	...	૬૭

દલપત પિંગળ.

પ્રકરણ ૧.

સંજ્ઞાવિચાર.

(દોહરા.)

પિંગળ પાઠ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કોય;
વળિ વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય. ૧
તુરત તોળવા તાળ તો, પઢ ગુરુ લઘુનો પાઠ;
તે સંકેતે સમજવા, ઓળખજો ગણ આઠ. ૨

લઘુ ગુરુ વિચાર.

હ્રસ્વ ઇ, ઉ ને અકારસ્વર, લઘુ અક્ષર લેખાય;
જોડાક્ષરથી જો પ્રથમ, થડકે તો ગુરુ થાય. ૩
આકી સ્વર ખીજા બધા, ગુરુ સંજ્ઞાથિ ગણાય;
પણ જણો લઘુ જો મુખે, લઘુ જેવો બોલાય. ૪
વળિ જે સ્વર વ્યંજન વિષે, તે પણ ગુરુ લઘુ તેમ;
ગુરુની માત્રા બે ગણો, એકજ લઘુની એમ. ૫
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ,
વક્ર ચિહ્ન ગુરુ વરણનું, લઘુની લીટિ લખાય;
ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ ડ,
લઘુ ગુરુ લખિને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય. ૬

આઠ ગણ વિષે.

મ ય ર સ ત જ ભ ન આઠ ગણ, અક્ષર ત્રણ ગણ એક;
કહું તેના આકાર તે, વાંચો રાખિ વિવેક. ૧
આદિ મધ્ય ને અંત લઘુ, ય, ર, ત, નામ ગણ એક;
ભ, જ, સ, એમ ગુરુ ભાણિયે, ત્રણ ગુરુ લઘુ મ, ન, તેહ. ૮

(છર્યો.)

માતાજી તે મગણ, નગર તે નગણ પ્રમાણે;
ભોજન તે લણ લગણ, જકાત જગણ વળી જણે;
સમના તે ગણ સગણ, યશસ્વી યગણ ગણીજે;
રામજી ગણે રગણ, તગણ તાતાર લણીજે;
એવી રીતે ગણ આઠના, અચળ જુદા આકાર છે;
વળિ લકાર સંજ્ઞા લઘુ ગણે, ગુરુનું ચિહ્ન ગકાર છે.

અંક સંજ્ઞા.

(શિખરિણી.)

૧૨૩૪૫૬૭૮૯૦ એકે, ૨૩૪૫૬૭૮૯૦ એકે,
વળી એવડની નાઠી, ભુવન ગુણ તે તો ત્રણ ગણે;

૧ ચંદ્ર એક છે માટે સશી, ઈદ્ર, ચંદ્ર વગેરે શબ્દ એકની સંજ્ઞા છે; તેમજ આપણી પૃથ્વી એક છે માટે પૃથ્વીનું હરેક નામ પણ એકની સંજ્ઞા છે.

૨ હાથ અને આંખો બન્ને છે માટે હસ્ત, કર, વગેરે હાથનાં નામ તથા આંખનાં નામ તે બેની સંજ્ઞા મનાય છે. વળી યુગ્મ એટલે જોડું. તે પણ બેની સંજ્ઞા છે. એજ રીતે આગળ આપેલી બીજી સંજ્ઞાઓ સમજવી.

૩ આગ, વડવાનજ અને ધોરાક પચાવનાર જઠરાગ્નિ એ રીતે ત્રણ અગ્નિ છે. નાઠી ત્રણ છે-ઈડા, પીંગળા અને સુપુગ્ધા, તેમજ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ, એ રીતે ભુવન ત્રણ છે અને ગુણ પણ ત્રણ છે-સત્વગુણ, રજઃગુણ અને તમેશુણ.

સહો ^૧વેદો મુક્તી, જુગ વરણુ તે ચાર સજનો,
શરો ^૨ ભૂતો પાંચે, ખટજ ઉત્તરુ ચક્રો દરશનો. ૧૦

(જુજંગી છંદ.)

૪મુની પસિંધુ સાતે, કવસુ ળસિદ્ધિ આડે,

૧ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ, એ રીતે વેદ ચાર છે.
મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે:—સાયુન્યમુક્તિ, સામીખ્યમુક્તિ, સાલોક્યમુક્તિ,
સારાખ્યમુક્તિ; કૃતયુગ, ત્રેતાયુગ દ્વાપરયુગ અને કલ્કયુગ, એ રીતે યુગ
ચાર છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ રીતે વર્ણ પાંચ ચાર છે.

૨ કામદેવનાં બાણ પાંચ છે:—૧ કમળ, ૨ અશોક, ૩ આંબાને
બોર, ૪ મોઝરો અને ૫ ઘેરા આશમાની રંગનું કમળ. પૃથ્વી, જળ, તેજ,
વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ ભૂત કહેવાય છે.

૩ ઋતુ છ છે:—વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર.
યોગશાસ્ત્રમાં શરીરનાં છ ચક્ર કહ્યાં છે:—આધાર, અધિષ્ઠાન, મણિપૂર,
અનાહત, વિશુદ્ધ, અમિત્યક. દર્શન અથવા શાસ્ત્ર છ છે:—સાંખ્ય, યોગ,
ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાંત. કેટલાએક તો ધર્મના છ પંથને જ
ખટદર્શન કહે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—જોગી, જંગમ, ફકીર, સંન્યાસી,
જૈન ને બ્રાહ્મણ.

૪ મુખ્ય મુનિ એટલે ઋષિ સાત છે:—ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર, ભારદ્વાજ,
વશિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ અને જમદગ્નિ.

૫ પુરાણોમાં સિંધુ, એટલે સમુદ્ર સાત કહ્યા છે:—ધૃત, ઋષિ, ક્ષીર,
અમ્બુ, ઇક્ષુ, કાર મિષ્ટ કિંવા શુદ્ધ સમુદ્ર.

૬ વસુ એ નામના આઠ દેવ છે:—અપ, કૃત્વ, સોમ, ધર, અનિલ,
અન્નદ, પ્રત્યૂષ અને પ્રસાસ.

૭ સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે:—અણિમા, મહિમા, હ્રદિમા, ગરિમા
પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, દૃશિત્વ અને વશિત્વ.

નવે પંચંડ ભંકતી, દશે રદીશ પાઠે;
કહે ઉરુદ્ર એકાદશે, જભાતું આરે,
પછી પચક્ષ છે, રત્ન ચૌદે વિચારે.

૧૧

પતિથીતે પછી, સોળ વસુંગાર જાણો,
પછી અંકની તો ગતી વામ આણો;

૧ જ ખુદીપના નવ પંડ છે, તેનાં નામ:—ઈલાહત, કેતુમાળ, હિરણ્ય, કુર, રમ્ય, ભદ્રાશ્વ, ભરત, કિનર, હરિવર્ષ. ભક્તિ નવ પ્રકારની છે. તેની વિગત:—ગુણ સાંભળવા ને ગુણ કહેવા, સ્મરણ કરવું, પગ ચાંપવા, પૂજા કરવી, નમસ્કાર કરવા, દાસપણું કરવું, મિત્રતા કરવી અને પોતાનો આત્મા અર્પણ કરવા.

૨ દિશાઓ દશ છે:—ચાર દિશાઓ, ચાર ઉપદિશાઓ કિવા ખુણા અને આકાશ તથા ખાતાળ.

૩ રત્ન કહેતાં શિવ ૧૧ છે. જુઓ દયારામભાઈકૃત વસ્તુત્તરદીપિકા.

૪ સૂર્ય આર છે; ગુણભેદ કરીને પ્રત્યેક મહિનામાં સૂર્યનું નામ મુકું છે.

૫ ચક્ષુ ને નેરની સજ્ઞા છે, એમ છંદશૃંગાર નામે પિંગળમાં લખ્યું છે.

૬ સમુદ્રમાંથી નીકળેલાં રત્ન ચૌદ છે. લક્ષ્મી, કૌસ્તુભમણિ, પારિ-
જાતક, સુર, ધન્વંતરિ વૈદ્ય, ચન્દ્રમા, કામદેવ ગાય, ઐરાવત, અપ્સરા,
સૂર્યનો સાત મહેનો ઘોડો, અમૃત, શાર્દૂ નામનું ધનુષ્ય, શંખ અને હળા-
હળ વિષ.

૭ પરવે, ખીજ વગેરે પખવાડિયાની તિથિ પંદર છે.

૮ શૃંગાર સોળ પ્રકારના છે:—ખીટી ચાળીને નહાવું, સાફ લુગટા પહેરવાં, પંજા હાથે અળતો અથવા મેઢી લગાડવી, ચોટલો ગુથવા, ચંદન ઠરવૂરી વગેરેનું લેપન, ઘરેણાં પહેરવાં, મુખવાસ, સ્નેહ અથવા સાફો રાગ ગાતાં આવડવા, આંખનું કાળળ, વાંકી નજરે જોવું, મધુર ભાષણ, મદ હસવું. ચિત્તને વિષે ચતુરાદ. ચાલવાની છટા, પતિવ્રતપણું અને ક્રોડા કરવી, એ રીતે રસિકપ્રિયામાં લખેલું છે.

(૫)

૧ મુની ભૂમિ તે સત્તરે જેમ માતો,

અઢારે ૨ પુરાણો કહ્યાથી પિછાનો. ૧૨

છન્દ વિચાર.

(દોહરા.)

છે એ વિધના છંદ તે, બણવા ને મન ઝમેળ;

વરણમેળમાં વરણ મણ, માત્રા માત્રામેળ. ૧૩

૪ ચતુર્થાશ તે ચરણ પદ, જતિ પદમાં વિશ્રામ;

મત્તામત્ત કળા કળો, તે માત્રાનાં નામ. ૧૪

૧ એકમના સ્થળ કરતાં વધારે સ્થળની સંખ્યાને સમજવાની રીત એ છે કે, જે અંકો સંજ્ઞાથી કવિતામાં કહ્યા હોય તે ઉલટા ડાબી તરફથી ગણવા. જેમ:—‘ મુનિ ભૂમિ ’ હોય તો ૧૭ થાય.

૨ પુરાણ અઢાર છે:—બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવ-પુરાણ, દ્વિગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદીયપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અગ્નિ-પુરાણ, સ્કંદપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ, વામન-પુરાણ, વરાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, અને બ્રહ્માંડપુરાણ.

૩ ભેળવ.

૪ સંસ્કૃત પિંગળમાં કહો ધણું કરીને ચાર ચરણના હોય છે, તેને આધારે આ વ્યાખ્યા છે. જે પદમાં વિશ્રામ હોય તે જતિ અથવા ચતિ કહેવાય.

૧ સમપદ ચારે સમપદો, અર્ધ અર્ધસમ તેહ,
વધે ઘટે તે વિષમપદ, પણ છે છંદ તરેહ. ૧૫

વરણ મેળ તો વરણ ગણિ, રચતાં રહે ન બેમ;
મન ધરિ માત્રામેળમાં, તાળ ધરે કહું તેમ. ૧૬

૨ તાળનિ કળ ને પાછલી, મળ્યે ન તૂટે તાળ;
આવિ મળે બે આગલી, તાળ તૂટે તતકાળ. ૧૭

તાળ લગારક તૂટતાં, ગણે ન ગુણીજન દોષ;
લાગે કવિતા લંગડી, તો સુણિ નહિ સંતોષ. ૧૮

૧ સમપદ છંદમાં બે બે પદને છેડે પ્રાસ મળતા આવે, અને અર્ધ-સમમાં દોહરા વગેરે માત્રામેળમાં અર્ધ લાગે અને અંતે બે ઠેકાણે પ્રાસ મળે છે. પણ સોરઠામાં વચ્ચેજ બે ઠેકાણે પ્રાસ મળે છે. વૈતાલીય આદિ અક્ષરમેળમાં પણ બે પદને છેડે પ્રાસ મળતા આવે છે. વિષમપદમાં પણ અર્ધસમની ચેઠે પ્રાસ મળે છે.

૨ નેટલામી માત્રા ઉપર તાળ કહ્યો હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરુ થાય તો તાળ તૂટે નહિ. જેમકે પાંચમી માત્રા ઉપર તાળ કહ્યો હોય, તો પાંચમી ને છઠ્ઠી મળીને ગુરુ થાય, તો તાળ તૂટે નહિ; પણ પાંચમી માત્રાની અગાઉની માત્રા એટલે પાંચમી ને ચોથી મળીને ગુરુ થાય, તો તાળ તૂટે.

(૭)

પ્રકરણ ૨. માત્રામેળ છન્દ.

સમપદ છન્દ.

૧. ગમક છન્દ-માત્રા ૫, તાળ ૧.

કણુ બાણ, પદ જણુ, તે ગમક પદસમક.	૧
ત્રીજીજ, કળ કીજ, ૧ ત્યાં તળ, સંભાળ.	૨
લધુ અંત, ગુણવંત, સજ છન્દ, તજ દંદ.	૩
ભજ હજ, દિન નીજ, દુખ જાય, સુખ યાય.	૪
શુભ વાત, સુણુ બ્રાત, ધર હામ. કર કામ.	૫
વિશ્રામ, આ હામ, નથિ અચળ, છે સુચળ. ૨	૬
દિન એક, દુખ છેક, પડશેજ, નડશેજ.	૭
શિદ્ધ પાપ. કર આપ, કર ભક્તિ, છે શક્તિ.	૮
જ્યાં મરિશ, શું કરિશ, કયમ તરીશ, દિલ ડરિશ.	૯
જહ નરક. થઈ ગરક, વશિ રહિશ, કયાં કહિશ.	૧૦
કર આજ, શુભ કાજ, ઊગરિશ, ભવ તરિશ.	૧૧
ઉર ધાર, આ વાર, કહે સત્ય, દલપત.	૧૨

૨. વામ છન્દ-માત્રા ૬, તાળ ૨.

હ કળ કરણ, ચરણ ચરણ, સરસ નામ, છન્દ વામ.	૧૩
એક ચાર, જ્યાં ઉચાર, તમકે તાળ, તું ન ઠાળ.	૧૪

ત્રણુ છ ઠાર, ગુરુ ન ધાર, એ વિચાર, ઉર ઉતાર.	૧૫
વળિ વિચાર, કર ગમાર, રંક રાય, કાળ ખાય.	૧૬
તું કુપાત્ર, કોણુ માત્ર ? ગર્વ છોડ, વિનય જોડ.	૧૭
ન કર ક્રોધ, તજ વિરોધ, અકળ દેવ, એક સેવ.	૧૮
અવર જૂઠું, છોડ મૂઠું, સત્ય વાત, સમજ બ્રાત.	૧૯

૩. કંતા છંદ-માત્રા ૭, તાળી ૨.

મુનિ કળવંત, ગુરુ લઘુ અંત, કંતા છંદ, છે સુખકંદ.	૨૦
પૃથ્વી પાંચ, જ્યાં કળ વાંચ, ત્યાં ધર તાળ, બણિ સંભાળ.	૨૧
સુણુરે મૂઠું, શિક્ષા ગૂઠું, દિલમાં દેષ, લપ્તશ ન લેશ.	૨૨
સમા સમાન, સહિતે માન, દયા અપાર, દિલમાં ધાર.	૨૩
વારંવાર, કર ઉપકાર, પરહર પાપ, થા શુદ્ધ આપ.	૨૪
દિલથી દેવ, તો તતખેવ, તજશે રીસ, શ્રી જગદીશ.	૨૫

૪. મધુભાર છંદ-માત્રા ૮, તાળી ૨.

કળ આઠ આણુ, મધુભાર જાણુ, યુ, લ, અંત હોય સંશય ન કોય.	૨૬
ત્રીજી છઠીજ, માત્રા કહીજ, ત્યાં તાળ દીજ, ^૧ લઘુ પંચમીજ.	૨૭
સાંભળ મુજાણુ, આજસ ન આણુ, ઉઘમ ત્રિશેષ, આદર હમેશ.	૨૮
ટળશેજ દુઃખ, મળશેજ સુખ, ફળશે ઉદ્ધોગ, બળશે કુરોગ.	૨૯

૫. દીપક ઇંદ-માત્રા ૧૦, તાળ ૩.

દશ માત્રિકા દેખ, ગુ, લ, અંત મણિ લેખ;	
દીપક નકી નામ, છે ઇંદ સુખધામ.	૩૦
ત્રીજ અને આઠ, ત્યાં તાળનો ઠાઠ;	
પણ પાંચમી માત્ર, તે લઘુતાણું પાત્ર.	૩૧
જે હિંદુનો દેશ, બહુ સર્વથી એશ;	
છે ભલભલા ભાગ, યજ્ઞવંતનો આગ.	૩૨
ઉપમા ઘટે એહ, દિલ ન કરે સંદેહ;	
જળ સીંચિયે જોય, ફળ ફૂલ બહુ હોય.	૩૩
પણ પદમણી કોય, વ્યંડળ વરી હોય;	
પ્રસવે ન સંતાન, છે એજ અનુમાન.	૩૪
અણઉઘમી નાથ, પડિ પૃથ્વી તે હાથ;	
અતિ મેઘ અનુકૂળ, પણ ધૂળની ધૂળ.	૩૫

૬. આલીર ઇંદ-માત્રા ૧૧, તાળ ૩.

પદ માત્રા અગિયાર, આલિર ઇંદ વિચાર;	
છેવટ ગુ, લ, સંભાળ, ભૂ શર ભક્તી તાળ.	૩૬
ઉઘમ દિસે અનેક, અતિ ઉત્તમ તો એક;	
ખેતી સૌને માથ, પડિ પશુજનને હાથ.	૩૭
વિદ્યા વિના સદાય, નરશ્રમ નિષ્ફળ જાય;	
રે લાવો આ વાર, વિલાસની હથિયાર.	૩૮
વાવો કરી વિચાર, પાકે જેમ અપાર;	
જેથી જીવે ગામ, નહિ મૂરખનું કામ.	૩૯
વડિ અક્કલની વાત, ખેતી ને પ્રખ્યાત;	
વાંચો પુસ્તક માંહી, વળતી જાણો આંહી.	૪૦

૭. તુરંગ છંદ-માત્રા ૧૨, તાળ ૩.

ભુગ ભુગ ભુગ કળ ધરિયે, જમણુ ન જતિમાં કરિયે;	
પ્રતિ જતિ પ્રથમજ તાળે, તે વૃત તુરંગ રૂપાળે.	૪૧
ઉલમને આ ટાણે, જનમન સ્વારથ જાણે;	
અથ છે અધિકું એમાં, તત્ત્વ કયું નથિ તેમાં.	૪૨
વાતો એવી વાળા, નર મેં બહુજ નિહાળ્યા;	
અંતર અધિક ઉદાસી, કામ કરે ન તપાસી.	૪૩
જાણે પાપ કરે છું, પ્રભુનો ચોર હું છું;	
ભવમાં પેટજ ભરવા, કર લીની કૃષિ કરવા.	૪૪
નહિ તો તજિ આ ચાળા, માંડન કરવા માળા;	
એવો બેમ નહારો, ન થયો તેથિ સુધારો.	૪૫

૮. જળતરણુ છંદ-માત્રા ૧૩, તાળ ૩.

તેર કળનોજ પદઅંધ, જાણુજો જળતરણુ છંદ;	
પાંચ પાંચેજ વિશ્રામ, ગુરુ લધુ અંતને ઠામ.	૪૬
એક ખટ રુદ્ર ત્યાં તાળ, જનિયકી જમણુ નો ટાળ;	
છે ધણો સરસ તે છંદ, ઉચરનાં થાય આનંદ.	૪૭
શુભ કરો કામ દિનનીશ, જેથ રીઝેજ જમદીશ;	
અધિક ઉપજાવિયે અન્ન, જેવી જીવે ધણા જન.	૪૮
થાન ઉપજાવિયે થોક, લાભ બહુ લે ખર્ચા લોક;	
કોટિ કલ્યાણનું કામ, ઉર વિરે સમજવું આમ.	૪૯
એકલો સ્વાર્થ નહિ એહ, ધમનું તત્ત્વ ગણ તેહ;	
આદરે જે ન ઉઘે મ, જાણુજો નરકના જોમ.	૫૦
પ્રૌઢ એણે કર્યું પાપ, શિર ધરે દેવનો શાપ;	
ઉલમે થાય ઉપકાર, ઉલમી જગત-આધાર.	૫૧

૯. હાલકે છંદ-માત્રા ૧૪, તાળ ૪.

જુગ જુગ જુગજી ગુર અંતે, હાલકે છંદ કલો સંતે;
 પ્રથમ પછી ચારે ચારે, તાળ ધરે; ન જગજી ધારે. ૫૨
 નારી ગણિકા જ્યાં નાચે, રૂડા નર નહિ ત્યાં રાચે;
 એવિ સભાચિ રહો અળખા, વિદ્વત થઇ ન રહો વળખા. ૫૩
 જૂથ મળે ત્યાં જે નરનાં, તે નર તેની બરાબરનાં;
 ગુણકામાં ગુણુ દુષ્ટ રહે, તનનન તાચે તાન લહે. ૫૪
 થનમન થનમન નાચ કરે, ધીરજ ધન ને ધર્મ હરે;
 જો બાવે ભગવાન ભજો, તો તે સોજત સવ તજો. ૫૫

૧- ઉધોર છંદ-માત્રા ૧૪, તાળ ૬.

માત્રા ચૌદનું પદ માન, ગુલ અંતે ઉધોર પ્રમાણ;
 તાળો એક ત્રણ ચર આઠ, દશ ને બાર પર પણ પાઠ. ૫૬
 મન તું મૂર્ખ આળા મેલ, ખટપટ ખેલમાં શિદ ખેલ;
 ધર તું ધરણીધરનું ધ્યાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૫૭
 ધડવા મેલ અર્ધાટિત ઘાટ, વિચર સદૈવ સારી વટ;
 ગુણુ જગદીશના કર ગાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૫૮
 ભટક્યો ભવ વિષે બહુ ભાન, લંપટ ખાધે તેં ધણી ભાત;
 ફરિને ફરિજ નહિ તોફાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૫૯
 લાખો તેં કિધા અભિલાખ, રહિ તુજ હાથમાં તો રાખ;
 કહું તે કથન ધરને કાન, મન તુ મારિ શિક્ષા માન. ૬૦
 સજ તું સૃષ્ટિપતિથી સ્નેહ, તજ તું તર્ક જુલમી જેહ;
 ભજ તું ભાવથી ભગવાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૧
 અગણિત કર ભલે ઉપાય, ધર્મુ ધરણીધરનું આય;
 ગુણિયત થઇ સમજ શુભ જ્ઞાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૨
 વીત્યાં વર્ષે લેખે વિસાર, વિનતાં કંઇ ન લાગી વાર;
 અવસર આવશે અવસાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન. ૬૩

ભમણામાં ભમ્યો ભરપૂર, આસા અધિક આણી ઊર;	
ન સર્થો અર્થ વ્યર્થ નિર્ધાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન.	૬૪
કદિ મેં મેળવ્યું ધન કોડ, બનિયો જગતશેઠમિ જોડ;	
સાચું અંત તો શમશાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન.	૬૫
છીધો લેશ તેં નહિ લાભ, દુખના જિગિઆ શિર ડાભ;	
જો તુજને થયું બહુ જ્યાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન.	૬૬
હજિ તો બાજિ છે તુજ હાથ, સમજ શોધ સારો સાથ;	
જગપતિ સાથ જોડી તાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન.	૬૭
મેલી માન મન ઉન્મત્ત, શિક્ષા દે બલી દલપત્ત;	
પ્રીતે કર હરીરસપાન, મન તું મારિ શિક્ષા માન.	૬૮

૧૧. જેકરી છંદ-માત્રા ૧૫, તાળ ૪.

પ્રતિપદ માત્રા પંદર ધરી, જુમતે છંદ કરો જેકરી;	
તાળ પ્રથમ શ્રુતિ શ્રુતિએ ધરો, અંતે લઘુ ગુર અક્ષર કરો.	૬૯
ગામ વચ્ચે ખોદાવો કુવો, સૌના મનની મરજી જુઓ;	
કો જોડો કો ઉતગો કહે, સૌનું મન રાજી નવ રહે.	૭૦

૧૨. ચોપાઈ-માત્રા ૧૫, તાળ ૪.

જેકરી છંદ બરાબર જોય, અંતે ગુર લઘુ અક્ષર હોય;	
તે તો છંદતણું આ ઠામ, ચતુર કહે ચોપાઈ નામ.	૭૧
લાંબા જોડે હુંકો જાય, મરે નહિ પણ માંદો થાય;	
તે માટે તક જોઈ તમામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ.	૭૨
સહસા કામ ન કરવું કહી, અનુભવવું એકાંતે રહી;	
પછી થાશે કેવો પરિણામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ.	૭૩
આગળ ચાલી પાછો ફરે, માણસ તેની મરકરી કરે;	
વળતી ન પડે વિશ્રામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ.	૭૪

નામાં આવાથી જે થાય, સંસારીથી કદિ ન કરાય;
 આવાને શેનું બદનામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ. ૭૫
 જગો કે નાગો જન જેહ, તમા વગરના હોયજ તેહ;
 શીઠ કોઇને કરે સલામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ. ૭૬
 નદ દોરે નાયે ને ફરે, જો બીજો જન એવું કરે;
 જાય જરૂર તે જામને ધામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ. ૭૭
 સમજી શ્યો શિખામણુ સાર, કહું છું સાચું કોટિક વાર;
 દાખે મુખથી દલપતરામ, શક્તિ વિચારી કરિયે કામ. ૭૮

૧૩. ચરણાકુળ છંદ-માત્રા ૧૬, તાળ ૪.

ચરણ ચરણમાં માત્રા સોળે, તાળ ધરો ચોપાછ તોલે;
 છે ગુરુ એ ૧જો છેવડ દામે, છંદ નકી ચરણાકુળ નામે. ૭૯
 ભાંજ્ય અદિણુ ને જાંળે જાણો, તે મદિરાની પ્રભ પ્રમાણો;
 મૂળ દુઃખનાં ઉપજો એથી, જાય મનુષની સુદ્ધી જેથી. ૮૦
 કેશીનો વિશ્વાસ ન કરીજે, સારું મનુષ નહીં સમજીજે,
 જાહવ હતા બહુ જશવાળા, કેદ કર્યોયિ થયા મુખ કાળા. ૮૧
 કિંચિત કરતાં કો દિન બૂલ્યા, સેવિ કેદ નહિ ફરશે ફૂલ્યા;
 જે નર સાપ જતનથી જાલે, તે મૃત્યુ પામે કો કાળે. ૮૨

૧૪. અલક અથવા અરિદ્ધિ છંદ-માત્રા ૧૬, તાળ ૪.

ચરણાકુળ સમ પદ પરિપૂરણ, છંદ અલક ચિત દુખહર ચૂરણ;
 પ્રતિપદ અંતે એ લઘુ અક્ષર, નહિ સમજે જન જેહ નિરક્ષર. ૮૩
 જેકરિ ચોપાછ ચરણાકુળ, અલક વળી એ ચારેને મુળ;
 ચોપાછ કહિયે સાધારણ, તાળ બરાબર છે તે કારણ. ૮૪
 જે અભિમાન ધરે અતિ અંતર, તે નર નિંદિત થાય નિરંતર;
 વિનય સહિત ઉચરે મુખ વાચક, તે સનમાન લહે સુખદાયક. ૮૫

નમિજ ઘડો પામે જળ નિર્મળ, જે ન નચે તો તે ન લહે જળ;
એમ વિચાર અપાર કરો હિર, મિત્ર રહો અભિમાન થકી દુર. ૮૬

૧૫. પદ્મરી છંદ-માત્રા ૧૬, તાળ ૪.

પ્રતિચરણ સોળ માત્રા પ્રમાણ, તે ચરણ અંત તો જગણ આણ;
ત્રણ ચક્ર રુદ્ર રત્નેજ તાળ, પદ્મરી છંદનો એજ ઢાળ. ૮૭
ભજ ભાવ રાખિ ભગવાન નામ, સૌ થામ સઘ તો સફળ કામ;
દિલ શુદ્ધ રાખિ જે થાય દાસ, પ્રભુ દૂર છે ન, છે સર્વ પાસ. ૮૮
તું જીવ સર્વને મિત્ર જણ, પૂરણ પ્રકાશથી પ્રેમ આણ;
ભીતરથિ તોડ તું વૈરભાવ, તજ દ્વેષ કલેશકારી બનાવ. ૮૯

૧૬. પદ્મવંગમ છંદ-માત્રા ૨૨, તાળ ૫.

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિસ્ર આણિયે,
એકાદશ દશ ઉપર, જીરુર જતિ જણિયે;
એક ઉપર પછી ચતુર, ચતુર પર તાળ છે,
આદી ગુરુ ગુરુ અંત, પદ્મવંગમ યાત્ર છે.^૧ ૯૦
છત્રે ચાલી છાંમ, છરીધર છાજતા,
હાથી હોદામાં, રસીક ગિરાજતા,
આયુષ રિંદિ અનેક, ભરેલી ભાગ્યમાં,
એ સુતા દિન એક, ઉછળતી આગમાં. ૯૧
ભોગવતા ઉપભોગ, મહા મુખ માણતા,
જેનાં જોગ અજોગ, જરી નહિ જાણતા;
કીધા દામ કરોડ, ખજાને ખાણમાં,
સુતા તાણી સોડ, મસીદ મશાણમાં. ૯૨

૧ તાળનો અને આદિ ગુરુ તથા અંત ગુરુનો નિયમ હુનરખાનાં
ચંદાકમાં પળાયા નથી.

ઇદ્રપુરી અનુસાર, નગરિઓ નોખમાં,
 કોટિધ્વજ સાહુકાર, ગરજતા જોખમાં;
 મુંઢરિઓ ગુણસાર, મહા ગુણ મરદમાં,
 કો જાણે કહિં દાર, ગયાં મળિ ગરદમાં. ૯૩
 માટે મારા મિત્ર, વિચારો વાત રે,
 પાપી મટી પવિત્ર, બનો ભલિ ભાત રે;
 જીવનનું ફળ જાણિ, ભજો ભગવાન રે,
 અંતર પ્રીતિ આંણિ, ધરો નિત ધ્યાન રે. ૯૪

૧૭. મહીદીપ છંદ-માત્રા ૨૨, તાળ ૪.
 આવિશ્વ કળ સકળ અંત, જુગલ દીર્ઘ દીગ્ધે,
 બાર કળ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કીગ્ધે;
 પ્રથમ ઉપર ખટ ખટ પર, તાળ સરસ તેમાં,
 સુણતાં પદ સરસ દિસે, જુક્તિ સરસ જેમાં. ૯૫
 ઈશ ચરણ સ્મરણ મિત્ર, સરસ રીત સાચી,
 તે વિના ત્રિલોક મધ્ય, કોડ વાત કાચી;
 દરન ચરણ કરણ નાક, તેં કૃપાળ કીધું,
 નેત્ર વદન દંત આપિ, ચાનદાન કીધું. ૯૬
 ખાન પાન ચીજ ખૂંચ, એજ આજ આપે,
 ભૂખ તરશ દંડ તાપ, કષ્ટ સર્વ કાપે;
 તે નને ધડીક એક, એક યાદ આણે;
 તું અભાંગિ દુષ્ટ, ધષ્ટદેવને ન જાણે. ૯૭
 જે વિચારિ જીવ, જન્મ પામિને શું પામ્યો,
 ભક્તિની ન જુક્તિ જાણી, પાપ કાંપ જામ્યો;
 છે હજી ઉપાય થાય, તો ધાયુંજ સાદું,
 જે ધડીક જાય આધું, થાય આયુ તાડું. ૯૮

૧૮ હીર છંદ-માત્રા ૨૩, તાળ ૬.

ત્રેવિશ કળ, લાવિ સકળ, મિત્ર પ્રબળ, પ્રેમથી;
આદિ ઉપર ત્રણ ત્રણ પર, તાળ તું ધર નેમથી;
શાસ્ત્ર અંત, શાસ્ત્ર અંત, વિરતિવંત, હોય તે,
આદિ દીર્ઘ અંત રગણુ. હીર છંદ, હોય તે. ૯૯

વિશ્વપાળ, ધીવિશાળ, છો દયાળ, દેવ રે,
શોકહારિ, સૌથી સારિ, છે તમારિ, દેવ રે;
ગાન અર્ક, સઘ હરક, દુઃખ નરક ખાણિનાં,
આપ ચરણુ, તાપ ઠરણુ, પાપ હરણુ, પ્રાણિનાં. ૧૦૦
શુદ્ધ ગાનનું નિધાન, તું સમાન, તુંજ છે,
જે ઉગેજ સર્વ એજ, તુંજ તેજ, પુંજ છે;
હું અનણુ, શા પ્રમાણુ, લઉં વખાણુ, વાણિનાં,
આપ ચરણુ, તાપ ઠરણુ, પાપ હરણુ, પ્રાણિનાં. ૧૦૧
નણિ દાસ, તોડિ ત્રાસ, રાખ પાસ, રીઝિને,
સાંજ પ્રાત્ તો ન તાત, બોલું વાત બીજિને;
યા સહાય, કષ્ટ નય, રંક રાય, રાણિનાં,
આપ ચરણુ, તાપ ઠરણુ, પાપ હરણુ, પ્રાણિનાં. ૧૦૨

૧૯. કાવ્ય અથવા રોડા છંદ-માત્રા ૨૪, તાળ ૬.

અર્ધ ચરણુ અગિયાર, તથા પછિ તેર કળાનું,
પ્રથમ પછી પ્રતિ ચાર, કળા પર તાળ ભલાનું;
રજગણુ ન હોય જરૂર, તમામ તપાસો તાળો,
કાવ્યછંદ કરિ ઊર, તિમિર અણુસમજણુ ટાળો. ૧૦૩
જન્મ મરણુ દુઃખ હરણુ, ચરણુ શ્રીહરિના સેવા,
એ પ્રભુ અભરાભરણુ, તરણુ તારણુ છે તેવા;

કટકરણ, સુખકરણ, ધરણ ધરણી, ધીમંતો,
સુખનિધિ અશરણશરણ, વરણ ઉજ્જવળ ગુણવંતો. ૧૦૪

૨૦. હરિગીત છંદ-માત્રા ૨૮, તાળ ૮.

કળ સકળ અદ્ભૂતશમાં, ગુરુ અંતમાં એ રીત છે,
શયુગાર કે રત્ને જતી, મનહરણ તે હરિગીત છે;
ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર, એમ આડે તાળ છે,
તે તાળમાં જે જમણુ તો, ન કહીશ છંદ રસાળ છે. ૧૦૫

તજ રે તું કપટી કપટ ઝટ, વળિ લપટ થા શુભ લક્ષમાં,
દિન ચાર પછિ બેસિશ ચપટ, જમ પાપ કેરા પક્ષમાં;
નમી હાથ જેડી નાથને, શુભ સાથમાં સંચર સદા,
બ્રહ્માંડ નાવે બાથમાં, કરવી ન તૃષ્ણા તે કદા. ૧૦૬

સુણિ શ્રવણ ધારી શીખ સારી, લાભકારી લેખજે,
તો અંત તારી મોક્ષબારી, દુઃખહારી દેખજે;
તબિ જૂઠું જમરી, પુરુષ નારી, ચિત વિચારી ચાલજે,
ભય જમ બારી થાય પારી, હીતકારી હાલ જે. ૧૦૭

૨૧. ચોપાયા છંદ-માત્રા ૨૮, તાળ ૭.

પ્રથમ અરધમાં સોળ કળ કરિ, બિપર બારે આણો,
તાળ પ્રથમ પછિ શ્રુતિશ્રુતિ બિપર, જે ચોપાયા બણો;
અંતે તો ગુરુ અક્ષર આણી, ચરણ રચો શુભ ચારે,
બે ચરણે પણ કાઠ કહે છે, હશે સુણેલ હજારે. ૧૦૮

પાડોશજીને આટો બાપો, ધરના ચાટે ધંટી,
છોકરડાં તો હાથ પિયે ને, બાવો માંજે બંટી;
સ્વારથિયાં છે એવાં સખળાં, જીવતણી નહિ બણે,
પર્વત જેવી પરની પીડા, અંતરમાં નહિ આણે. ૧૦૯

૨૨. મરહુટું છંદ-માત્રા ૨૯, તાળી, ૭.

માત્રા દસ આઠે, ધર જતિ પાઠે, ઉપર કળા અગિયાર,
મરહુટું નામે, કવિતા કામે, છંદ બનાવો સાર;
છે ગુરુ લઘુ છદ્ધો, એમજ મેલો, ખેલો લાવી ખાંત,
તજિ બે ચચારે, તાળજ ધારે, ચારે થાય નિરાંત. ૧૧૦

ફૂવો કે ખડિયો, જેને જડિયો, બારે તેનાં બાઝ,
તે વર્ષ સુકાળે, કે દુષ્કાળે, બાળે નહિ દુર્ભાઝ;
કાગળ ફૂવેતર, ખાસું ખેતર, તેતર તીડ ન ખાય,
લેખણ હળ હાંકે, પૂરણ પાકે, ચાકે ખાતાં ચાય. ૧૧૧

૨૩. રુચિરા છંદ-માત્રા ૩૦, તાળી ૮.

ચરણ ચરણમાં ત્રીસે માત્રા, અતે તો ગુરુ એક કરો,
આઠે આઠે પદતાં પાઠે, વળિ થોડો વિગ્રામ ધરો;
એક ઉપર પછિ ચારે ચારે, તાળ સરસ લાવો તેમાં,
રુચિરા નામે છંદ રુપાળો, અદ્ય નથી સંશય એમાં. ૧૧૨

બાળાપણમાં બુદ્ધાપણમાં, ડા'પણમાં દંડેલ થયો,
પરઉપકારી કામ ન કીધું, જેતાં જેતાં જન્મ ગયો;
સજ્જનનો તે સંજ ન કીધો, રોજ રખડતો રોઝ રહ્યો,
અધો થઇને ધધે ધાયો, વેઠ ઉપાડી બાર વસ્યો. ૧૧૩

૨૪. સર્વૈયા છંદ-માત્રા ૩૨-૩૧, તાળી ૮.

સજ્જન કવિ જે કરો સર્વૈયા, હયામાં ધરિ હેત અનંત,
માત્રા એકત્રીસ ચરણમાં, સોળે તો વિગ્રામ વસંત;
બત્રીસા પણ બીજિ તરેનાં, રુચિરા તુલ્યે તાળ રહંત,
એકત્રીસે અતે ગુરુ લઘુ, બત્રીસામાં બે ગુરુ અંત. ૧૧૪

તેજ ભણ્યો નર તેજ મણ્યો જે, સદ્ગુણ શિખી તજે તોફાન,
 ભણતર ગણતર પાર મયો પણ, જો ન થયો જે નર ગુણવાન;
 મૂરખ જેવો મૂરખ તે પણ, ના સમજે સુધરેલ સમાન;
 પોપટ વેણ વિચિત્ર પદે પણ, દે નહિ માનવિ કન્યાદાન. ૧૧૫
 જો સંસાર સુખે સુધરે તો, જોગિ બની જાએ કુણુ બાળુ,
 તીર્થ પિતા માતા તજિ કોણુ* ચડે ગિરનાર સિધાયણ બાળુ,
 જો મન શુદ્ધ, પદો ન પદો પછિ, વેદ પુરાણ કુરાન કિતાબુ,
 પ્રાણિ થકી જો શુદ્ધ થયું પટ, શા માટે ધસિએ લલ સાળુ. ૧૧૬

૨૫. લીલાવતી છંદ-માત્રા ૩૨, તાળ ૮.

માત્રા બત્રીસે ચરણ ચરણમાં, અંતે તો ગુરુ ખે આણો,
 લીલાવતી નામે છંદ બનાવો, જતિ દશ આઠ ઉપર જાણો;
 ત્રિજિ કળ પર તાળ * પછી શ્રુતિશ્રુતિપર, તેજ રીતે સ્વરગતિ તાણો,
 આલોક વિષે પરલોક વિષે, પ્રભુપદ ભજિ પૂરણ સુખ માણો. ૧૧૭
 મિથ્યા અભિમાની માનવિને મન, માન વસે સૌથી મોટું,
 વિદ્વાનપણું પણુ જેમ વધે, અભિમાન જશે ખમતું ખોટું;
 દુરથી તો ડુંગર દીસે દિલમાં, છેકજ વાદળું છે છોટું,
 પણ પાસે જઈને જે જન જોશે, ચિત તેમાં રહેશે ચોટયું. ૧૧૮

૨૬. ત્રિભંગી છંદ-માત્રા ૩૨, તાળ ૮.

માત્રા દશ આણો, આઠ પ્રમાણો, વળિ વસુ જાણો, રસ દીજો,
 અંતે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, બણતાં ભાવે, ત્વમ કીજો;
 લીલાવતી જેવા, તાળજ દેવા, ત્રિભંગી તેવા, છંદ કરો,
 જતિ પર અનુપ્રાસા, ધરિયે ખાસા, સરસ તમાસા, શોધિ ધરો. ૧૧૯

* આવા પ્રસંગે જ્યાં અર્થ ચિત્તિ હોય, ત્યાં તે પૂરેપૂરી ન સંજ્ઞામાં
 તેમજ અતિભંગ ગણાતો નથી.

પ્રભુસ્તુતિ.

જય પ્રભુ પ્રેમ્યાતા, પદપ્રેક્ષાતા, સુગુણિ ગણ્યાતા, ગુણુ ચિંતા,
તું ભગિની બ્રાતા, દિલ અવદાતા, શુભ શોભિતા, સાક્ષાતા;
જય વિશ્વવિદ્યાતા, અલખ લખાતા, મુક્ત મનાતા, મુદ્ધમોતા,^૧
જય જય જગત્રાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૦

જય પૂર્ણપ્રકાશી, વિશ્વવિદ્યાસી, અખિલનિવાસી, આકાશી,
જય અચળકૃત્તસી, વિપત્તવિનાશી, છત નિજ દાસી, છે ખાસી;
ત્રાસિ સહસ્ર અઠ્યાસી, સિધ ચોરાશિ, તત્ત્વ તપાસી, ચિત્ત રહાતા,
જય જય જગત્રાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૧

જય જય જગત્રાતા, સદ્ગુણગામી, નિર્મળનામી, નહિ ખામી,
જય અંતરંગમી, અચળ અકામી, શુભવિશ્રામી, સુખધામી;
પ્રભુ તુજ પદ પામી, થાય પ્રણામી, જે ન હરામી, જન થાતા,
જય જય જગત્રાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૨

જય સર્વધારા, સુખ કરનારા, પ્રીતમ ખારા, પ્રભુ મારા,
સઘળા ગુણુ તારા, સૌથી સારા, અન્ય નહારા, ખુબ ખારા;
તુજ મતથી ન્યારા, જે નર દારા, ભયના ભારા, ભરિ જતા,
જય જય જગત્રાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૩

તું સમર્થ તરવા, તારણ કરવા, અભરણ ભરવા, ભય હરવા,
કુબકર આદરવા, ધરણી ધરવા, ગુણુ વાવરવા, ગુણુગરવા;
ચહું કીર્તિ ઉચરવા, કિક ચહું કરવા, ચશ વિસ્તરવા, વિખ્યાતા,
જય જય જગત્રાતા, તું પિતૃમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૪

મન તુજને મળવા, તનદુખ ટળવા, અકળિત કળવા, રસ ગળવા,
અંતે અવિચળવા, પાપ પ્રજળવા, દા'ડા વળવા, દુઃખ ટળવા;

૧ આનંદમાં મગ્ન. ૨ સ્વર્ગીય. ૩ હે ઉત્તમ ગુણુવાળો પ્રભુ.
૪ તું જે અકળ છે તેનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લેવા, ન કળી સકાય એવી
રસ્તુ કળી લેવા. ૫ અચળ થવા.

શુભ કૃત ફળ ફળવા, બંધન બળવા, હિત સાંભળવા, હે બ્રાતા !
 જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૫
 'હૃદયે મુજ રસિયા, વાસો વસિયા, ક્ષણું ન ખસિયા, જ્યમ રૂઝિયા,
 હેતેથી હસિયા, ઠિક થઈ ઠસિયા, 'મોલે ફસિયા, બહુ જશિયા' ?
 વળિ સરસ વિલસિયા, ક્ષીમે વસિયા, રતી ન ચશિયા, રસરાતાપ,
 જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૬
 જય જય અસુરારી, કરુણાકારી, બળિયા, તારી બલિહારી,
 સૃષ્ટી સંહારી, તેં વિસ્તારી, તેંજ ઉગારી, નરનારી;
 જેવી મતિ મારી, સ્તુતિ ઉચ્ચારી, લે દિલ ધારી, જગદાતા,
 જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૭
 સ્તુતિ કરિ તુજ નામે, કરુણા કામે, ઉર ધરિ આ મેં, આ હામે,
 રહિ ધીરજ ધામે, જે જન પામે, ભુલે ન ભામે, બય વામે;
 શુભ છંદ રચ્યા મેં દલપતરામે, પછી કર્યા મેં, પ્રસરતા,
 જય જય જગત્રાતા, તું પિતુમાતા, દે સુખશાતા, સુખદાતા. ૧૨૮

૨૭. પદ્માવતી છંદ-માત્રા ૩૨, તાળ ૮.

દશ આઠે ખાસા, ધરી અનુપ્રાસા, ઉપર કળા ચૌદે આવે,
 પદ્માવતિ નામે, છંદ સુકામે, અણવંતા કવિજન ગાવે;
 લીલાવતિ જેવા તાળ જ લેવા, કોમળ પદ રચશે કવિતા,
 ઉજળો જશ જામે, સધળે હામે, તે શોભે જેવો સવિતા. ૧૨૯

૧. આ છંદના જ્ઞાનમાં હૃદયમાં રકુરતા અંતર્યામી પરમાત્માની
 સ્તુતિ છે. ૨. પ્રેમથી કસેદા, ખાંચેદા. ૩. ઇશ્વરનું વચન છે કે મને
 ભજશે તેના હૃદયમાં હું રહીશ, એ વચનથી બંધાયેદા. ૪ હે બહુ
 જશવાળા પરમેશ્વર. ૫ પ્રેમરસથી રંગાયેદા.

જગમાં ધણું જીવો, કુળનો દીવો, જે પ્રતિદિન ઉપકાર કરે,
સૌનું સુખ શોધે, જ્ઞાન પ્રબોધે, દીન જનોનાં દરદ હરે;
તન ધનથી તેવો, ઉદ્ધમ લેવો, એવો તો અબ્યાસ રહે,
પ્રભુનો તે પ્યારો, મિત્ર અમારો, સારો સારો સર્વ કહે. ૧૩૦

૨૮. દુમિલા છંદ-માત્રા ૩૨, તાળ ૮.

અધિયે મળિ માત્રા બત્રિસ છે, પણ એક ગુરુ અંતે ધરિયે,
વિશ્રામ કરી કળ સોળ કને, દુમિલા એ વિધિયે આદરિયે;
દુમિલા^૧ ગણમેળથકી મળતો, કળતો તે તુલ્ય ગણી કરિયે,
તનિ એ પછિ તાળ તમામ તમે, ગણિ આઠ ધરો શ્રુતિ આંતરિયે. ૧૩૧

ચિત ચોરિ ચહે બહુ ચંચળ થઇ, ઘી ગોળ ઘડા ફેડે ધરમાં,
નિજ પેટ ભરે ચડી ઠેઠ સુધી, જમવા જે કાંઈ મળે કરમાં;
કદિ માત પિતા સુત સુંદરિને, પૂછે ન સુખી દુઃખમાં ડરમાં,
જો આદમિ એ આચરણુ ધરે, તો ફેર કશે નર વાનરમાં. ૧૩૨

૨૯. જૂલજી છંદ-માત્રા ૩૭, તાળ ૮.

કર કળા સર્વ તો સાડત્રીસે મળી,
દશ દશે શુદ્ધ વિશ્રામ આણી;
અંત ગુરુ એક તો અચળ કરિ આણવો,
જૂલજી છંદની જાત જાણી;
એક ઉપર પછી પાંચ પાંચે વળી,
તાળ સંભાળિયે વિમળ વાણી;
તાળમાં ત્રીજી માત્રા લઘુ લાવિયે,
તે વિના તો થશે ધૂળધાણી. ૧૩૩

અખિલ બ્રહ્માંડના ઇશ દિન નીશ તું,
ઉર વિષે આ સ્તુતી ધર અમારી;

રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ વિકટોરિયા રાણિને,
 અખુટ બંડારથી આપ તારી;
 સકળ સંસારમાં તેહના શત્રુના,
 સૈન્યને સઘ સંહારિ નાંખો,
 પ્રાણિને પ્રાણુદ્ધાતાર કરતાર જગ,
 રાણિ વિકટોરિયા અમર રાખો.

૧૩૪

૩૦. મદનમ્રહા છંદ-માત્રા ૪૦, તાળ ૧૦.

કરિ સકળ કળા ગણિ, ચાળિસ ચરણે,
 ૧૬શ વસુ રત્ને વિરતિ કરો, યુરુ અંત ધરો;
 જુમતી કરિ કવિજન, જગણુ ન જતિયે,
 મદનમ્રહા મનરંજ ખરો, રચિ હૃદય ઠરો,
 તનિ બે શ્રુતિ શ્રુતિ પર તાળ ધરો પ્રભુ,
 વરણુવતાં દિલ કેમ ડરો, બવ પુરત તરો;
 વળિ ઉઘમના પણુ, ચર્ધ ઉપદેશક,
 કલેશ વિશેષ હમેશ હરો, ફિકરે ન ફરો.

૧૩૫

ધિક રે રતનાકરની દીકરી,
 સ્થિરતાઘ ડહાપણુ દૂર ધરી, ફરતીજ ફરી;
 વળિ પંડિતને ગણિ શત્રુ અખંડિત,
 મૂર્ખ અપંડિત મિત્ર કરી, તે ઠામ ઠરી;
 નહિં હું ફરતી નહિ પંડિત પણુ રિપુ,
 મૂરખ મિત્ર કરી ન વરી, ખાંતેજ ખરી;
 પણુ પંડિત તો પોસાય, પછી થું,
 ખાય અપંડિત પેટ ભરી, તે દેખી ડરી.

૧૩૬

અર્ધસમપદ તથા વિષમપદ છંદ.

૩૧. દોહરા છંદ-માત્રા ૪૮, તાળ ૧૨.

પહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર;	
જૂ, જૂતે ને ભક્તિએ, તાળ દોહરે ધાર.	૧૩૭
કર લધુ કળ અગિયારમી, જગણ ન તાળ હરેક;	
તાળ પ્રથમ કે બીજામાં, નિભે જગણ કદિ એક.	૧૩૮
ભાન ખાન ને પાનનું, ગાનતાન ચુલતાન;	
ગાન વિના વિદવાનનું, માન ધરે નાદાન.	૧૩૯
વેષ વિશેષ નરેશનો, બેશ કર્યા શિર કેશ;	
દેશ નહીં લવલેશ તો, વેષ ન નભે હમેશ.	૧૪૦
છાંછે રાજ સમાજમાં, લાજ આજ ને આજ;	
કાજ કરે પતરાજથી, દગલઆજ શિરતાજ.	૧૪૧
હાટ કરે જઘ વાટમાં, ઘાટ ઘડે ધન માટ;	
કુડે કાટલે ખાટવા, ડાટ વળે ધન સાટ.	૧૪૨
શાણપણું નહીં આણશે, એજ અળણ પ્રમાણ;	
માણસપણું નહીં માણશે, જાણ લાણની હાણ.	૧૪૩
નાતજાતની ધાતમાં, રાતદિવસ રળિયાત;	
ભાતભાત બલી તે તજે, માત તાતની વાત.	૧૪૪
ગામગામ હમકામથી, ઠામ ઠામ હમ નામ;	
દામ મેળવે હામથી, આમ મુરખનો જામ.	૧૪૫
જાય સુકીર્તિ તજાય ત્યાં, ખાય કેદ હરખાય;	
પાય પિયે પંકાય હમ, થાય દરિદ્ર સદાય.	૧૪૬
ખાર ખૂળ કરનાર નર, જાર તણે સરદાર;	
ભાર ભરે અવતાર લઘ, સાર ન લહે લગાર.	૧૪૭
ખાળક દુર્ગુણ ખાળજે, જાળવજે જંજાળ;	
કાળઝાળ તો ટાળશે, પાળક દીનદયાળ.	૧૪૮

પ્રથમ બુદ્ધિમળ અકળ નન, જળ ફળ ભૂતળદત્ત;
ચપળ સકળ એ અચળ નહિ, ફળવાદળ દલપત્ત. ૧૪૬

૩૨. સોરઠા છંદ-માત્રા ૪૮, તાળ ૧૨.

પ્રથમ ત્રિજે અગિઆર, ચાર બિજે તો તેર કળ;
પદ દોહરા પ્રકાર, સાર ધાર તે સોરઠા. ૧૫૦

પરમ ધરમ પ્રતિપાળ, સુજન સુકર્મ સદા કરે;
ભરમ તજી સંભાળ, ધર્મતણી મનમાં ધરે. ૧૫૧

બહાલા તારાં વેણુ, સ્વપનામાં પણુ સાંભરે;
નેહ ભરેલાં નેણુ, ફરી ન દીઠાં ફારખસ. ૧૫૨

આજ કાલની વાત, જોડ વરસ જતાં રહ્યાં;
બેળા ચઢને બ્રાત, ફરી ન બેઠા ફારખસ. ૧૫૩

પામ્યો ગતી પવિત્ર, જઘને બેઠો જોખમાં;
મિત્રતણી તેં મિત્ર, ફિકર ન રાખી ફારખસ. ૧૫૪

દિલ ન થશે દિલગીર, બહેલેરા મળશું વળી;
વદિને એવું વીર, ફરીને ન મળ્યો ફારખસ. ૧૫૫

ઉચ્ચે કદી ન એક, બુઠો દિલાસો જીભથી;
છેલ્લીવારે છેક, ફેગટ બોલ્યો ફારખસ. ૧૫૬

દીઠા નહિ દેહાર, સંદેશો નહિ સાંભળ્યો;
કામળ કે કો વાર, ફરી ન લખિયો ફારખસ. ૧૫૭

હેતે આલ્યો હાથ, છેક કદી નહિ છોડતો;
મળ્યે સ્વરગનો સાથ, ફંટાયો તું ફારખસ. ૧૫૮

માનવજાતી માત્ર, બાલે વચે સહિ બુમિમાં;
પણુ પ્રીતિનું પાત્ર, ફૂટી ગયું રે ફારખસ. ૧૫૯

લાખ લાડાબ્યાં લાડ, સુખ તે તો સ્વપને ગયું;
ઝાઝાં ફુખનાં ઝાડ, ફળવા લાખ્યાં ફારખસ. ૧૬૦

અંતરની ગત એક, ઇશ્વર જાણે આપણો;	
છેદું પડમાથી છેક, ફરે ઉઠાસી ફારખસ.	૧૬૧
તારા બોલતણાજ, બણકારા વાગે ભલા;	
ઉપજે ઘાટ ધણાજ, ફરિ ક્યાં દેખું ફારખસ.	૧૬૨
નેણે વરસે તીર, રનેહી અપારે સાંભરે;	
ઘેલો આવી વીર, ફરિને મળજે ફારખસ.	૧૬૩

૩૩. ગાથા અથવા આર્યા છંદ-માત્રા ૫૭, તાળ ૧૫.	
સાત ચતુષ્કળ ને ગુરુ, વિષમ ચતુષ્કળ વિષે ન જગણુ ધરો;	
છદે જગણુ, ન લધુ વા, ખાર કળાએ વિરામ કરો.	૧૬૪
એ આર્યા પૂર્વારધ અવર અરધમાં વિશેષ શું કહિયે;	
છેક ચતુષ્કળ છદું, ત્યાં કેવળ એક લધુ લધ્યે.	૧૬૫
પ્રથમ પછી ચચારે, તાળ ભલા પ્રથમ અર્ધમાં દીરે;	
પછિ શશિ શર નવ તેરે, સત્તર બાવીશ છબીશે.	૧૬૬
ફખહર દીનદયાળા, ધર્મોળા પ્રભુ સદા સુકર્મોળા;	
ગુણુવાળા ગોપાળા ^૧ , રમરણુ કફે તારું શોભાળા.	૧૬૭
તું માતા તું બ્રાતા, તું ધાત્તા તું તથા જગત્રાતા;	
તું સુખશાતા દાતા, પ્રણમું પ્રભુ પૂર્ણ પ્રખ્યાતા.	૧૬૮
હોંશીનાં મન હરવા, અભિલાષા ધરિ સુકાવ્ય આદરવા;	
અભિમત પાર ઉતરવા, સંભારું સહાયતા કરવા.	૧૬૯

૩૪. ગીતિ, છંદ-માત્રા ૬૦, તાળ ૧૬.

ગાથા પૂર્વારધ સમ, એજ મુજબ ઉત્તરાર્ધ પણ આણો;
ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરુર તકાવત જરા નહીં જણો. ૧૭૦

રામ કહે રે કવિજન ! સરસ ક્યું પુર સઙ્ગિયિ યુજરાતે ?
 સરસ કયા નર નિપન્યા, આજ અને વળિ અગાઉ યુજ્યાં તે ? ૧૭૧
 યુજર દેશ વિષે તો, રાજનગર જ ગણિજે સરસ સઙ્ગિયી;
 સરસ નરસ કહું કેને ? રાજન ! ગરજ ગણિજે સરસ સઙ્ગિયી. ૧૭૨

૩૫. ઉપગીતિ છંદ-માત્રા ૫૪, તાળ ૧૪.
 આર્થા ઉત્તરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે;
 એ કવિતા ઉપગીતી, અદ્ભુત ભુકતીથી આદરિયે. ૧૭૩

૩૬. ઉદ્દગીતિ છંદ-માત્રા ૫૭, તાળ ૧૫.
 ઉત્તરારધ આર્થાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતે;
 પૂર્વારધ સમ પછિનું, તે ઉદ્દગીતી રચો રસિક રીતે. ૧૭૪

૩૭. કુંડળિયા છંદ-માત્રા ૧૪૪.
 કુંડળિયો કરતા કરો, આદિ દોહરો એક,
 વળતી ચોથા ચરણને, ઉલટાવો ધરિ ટેક;
 ઉલટાવો ધરિ ટેક, *કાવ્યનાં ચાર ચરણ સમ,
 ચરણ રચો શુભ ચાર, છ પદ ચાશે સધળાં ત્વમ;
 પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો ભળિયો,
 છે તે રૂડો છંદ, કહે કવિજન કુંડળિયો. ૧૭૫
 નહિ ડોલે જો નાગ તો, નહિ વંશીનો નાદ,
 જંગમ જન ચિર ચામ નહિ, સુણિ કવિતાનો સાદ;
 સુણિ કવિતાનો સાદ, મરદ માદા નહિ ડોલે,
 નહિ કવિતા તે ઠામ, બરાબર બકરો બોલે;

* અહીં તથા બીજા કેટલાક છંદમાં સારા કવિની કવિતામાં તાળની માત્રા પૂર્ણની માત્રા સાથે ભળેલી કોઈ વખત જોવામાં આવે છે; પણ કવિતા લંગડી બન્યાથી દોષ ગણાતો નથી.

કહે કવિ દલપતરામ, નામ ધિક્ક ખોટું ખોલે,
 ધિક્ક *વંશી વાનાર, નામ સુણી જો નહિ ડોલે. ૧૭૬
 કંઠ હલાવે કોથળો, કણુ ભરતાં જે કાળ,
 જન મનમાં જાણી લહે, પ્હોચ્યા કણુ પેટાળ;
 પ્હોચ્યા કણુ પેટાળ, કવિત તો ત્યારે કહિયે,
 શ્રોતા જનનાં શીશ, ડોલતાં દિલમાં લહિયે;
 કહે કવિ દલપતરામ, નામ કવિ કાવ્ય બનાવે,
 હજાર શ્રોતા હોય, કોય નહિ કંઠ હલાવે. ૧૭૭
 સરસ કવીની કાવ્ય સુણિ, હરખિ હલાવે કોટ,
 નરસ કવીની કાવ્યમાં, ઉંધ ચલાવે ચોટ;
 ઉંધ ચલાવે ચોટ, કોટ જનની કંપાવે,
 જેથી જગમાં લાજ, નરસ કવિની નહિ જાવે;
 કહે કવિ દલપતરામ, નથી તે વાત નવીની,
 નાવે નિદ્રા નામ, કાવ્ય સુણી સરસ કવીની. ૧૭૮

૩૮. છપય છંદ-માત્રા ૧૫૨.

છપય છંદ કરનાર, પ્રથમનાં ચાર ચરણમાં,
 કળા કરો અગિયાર, અને વળી તેર વરણમાં;
 પંચમ પદ પણુ તેર, આદિ કળ ઉભય વધારો,
 તે ઉપર પણુ તેર, છડું પણુ એમ સુધારો;
 કળ પ્રથમ ઉપર ચચ્ચાર પર, તાળ ચાર પદ આણુજો;
 પછિમાં બે કળ ને બેવડું, દુહા પ્રથમ પદ જાણુજો. ૧૭૯
 જય જય અશરણુ શરણુ, કરણુ જગ હરણુ સકળ દુઃખ,
 તું ભુ અભરાભરણુ, તરણુ તારણુ કારણુ મુખ;
 કરણુ તું અજરામરણુ, ઠરણુ જન ઠામ ચરણુ પુજ,
 પુજ મુખમાં અમિ ઝરણુ, વરણુ ઉજજવળ ભાસે મુજ;

ગુણ અધિક તેજ તારે અકળ, સકળ કળા કારણ કરણ
દે પંથ ગ્રંથ ગ્રંથન કરણ, જ્ય જ્ય ધરણીધરણ ૧૮૦

૩૬. ચંદ્રાવળા છંદ-માત્રા ૧૧૮.

*ચરણાકુલનું ચરણ રચીને, દુહા ઉતર પદ દેખ,
ખે ચરણો તો એમ બનાવી, પછી કુંડળિ પણ પેખ;
પછી કુંડળિ પણ પેખિ વિચારો, ચાર ચરણાકુળ ધારો,
મન રચ ચંદ્રાવળા મચીને, ચરણાકુળનું ચરણ રચીને. ૧૮૧
સોરઠ દેશતણે સીમાડે, વડું શહેર વઢવાણ,
રાજસિંહજી રાજ કરે છે, મહીપતિ ત્યાં મકવાણ;
મહીપતિ ત્યાં મકવાણાવંશી, ચંદ્રસિંહ સુત સૂરજ અંશી,
વાસ કવીનો નાગરવાડે, સોરઠ દેશતણે સીમાડે. ૧૮૨
ભાગોળે નદી ભોગવતી છે, તેને દક્ષિણ તીર,
જૈન ધરમના જ્યાં મહાજેગી, વિચર્યા શ્રી મહાવીર;
વિચર્યા શ્રીમહાવીર વખાણી, સતિ થઇ રાણકદેવડિ રાણી,
જ્યાં જીમતી બહુ જોગવતી છે, ભાગોળે નદી ભોગવતી છે. ૧૮૩
પાટણપુરથી પ્રથમ વસેલું, વલભીપુરની વાર,
રા ખેંઝાર જિરણમદ રાજ, એનો ત્યાં અધિકાર;
એનો ત્યાં અધિકાર બિરાળે, રાડ કરી લીધું સિધરાળે,
તેણે કિલ્લાવાળું કરેલું, પાટણપુરથી પ્રથમ વસેલું. ૧૮૪
વળતી રામ કરણ વાઘેસે, પાટણને પૃથિવીશ,
મકવાણા હરપાળને દીધાં, બહુ ગામો બક્ષીસ;
બહુ ગામો બક્ષીસ જ આપી, પ્રથમ ગાદી પાટડિએ આપી,
બહુ વઢવાણ દિધું તે ભેળે, વળતી રામ કરણ વાઘેસે. ૧૮૫

* ચરણાકુળના ચરણને ઠંકાણે આંતે એક ગુરવાળું કે બે લખવાળું
સોળ માત્રાનું ચરણ પણ નહે

માધાવાવ મનોહર મોટી, પુરમાં પશ્ચિમ પાસ,
જન પરદેશી આવે જોવા, પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશ;
પ્રસિદ્ધ નામ પ્રકાશપણે છે, ગણતીમાં જન જૂતી મણે છે,
છે વાવો ખીજ પણ છોટી, માધાવાવ મનોહર મોટી. ૧૮૬

કુળદીપક દુલ્લભજી કેરો, નારદ જેનું નામ,
કારભાર શ્રીકાર કરે છે, ગુણિયલ કીધું ગામ;
ગુણિયલ કીધું ગામ સુધારી, વસ્તી વળી વિશેષ વધારી,
ઘાટ રચાવે સરસ ધણેરો, કુળદીપક દુલ્લભજી કેરો. ૧૮૭

સામવેદિ બ્રાહ્મણ શ્રીમાળી, ઠીક વસે તે ઠામ,
જન્મ થકી વસિયો નિજ જાતે, ત્યાં દિજ દલપતરામ;
ત્યાં દિજ દલપતરામ સુમારે, વર્ષ વીશ વળી આઠ વધારે,
એટલિ ઉમર એ રથજી ગાળી, સામવેદિ બ્રાહ્મણ શ્રીમાળી. ૧૮૮

પ્રકરણ ૩.

અક્ષરમેળ છંદ.^૧

(દોહરા.)

દર પ્રથમ પદ પ્રથમમાં, માપ બતા'વા કામ;	
મ,વ,ર,સ,ત,જ,ભ,ન,લ,ગ, લખિશ્ચ, મણુ લણુ ગુરુને ઠામ.	૧
હરેક સ્વરમાં હોય પણુ, એ દશમાંના દેખ;	
રવર વરણુનો આંતરો, લખેલ સૂધી લેખ.	૨
લખું સ્કાર ળકાર પણુ, સમજો તે સલકાર; ^૩	
માપ કથન મતલબ મળે, એમ કરિશ ઉચ્ચાર.	૩

૧ શ્રી છંદ-અક્ષર ૧.

ગી, શ્રી; છે; તે.૪

૨ કામા અથવા સ્ત્રી છંદ-અં ૨.

ગંગા સંગા, કામા, નામા.

૩ મંદર છંદ-અં ૩.

ભૂ પર તું કર; મંદર, મુંદર.

૧ અક્ષરમેળ છંદોમાં પહેલા ચરણમાં તાળ બતાવવાને આવી-લખની નિશાની મૂકી છે તે પ્રમાણે બીજાં ચરણોમાં પણ સમજવું. અહીં તાળ સંજ્ઞા, બોલતાં જેના ઉપર બાર પડે છે તે અક્ષર, એવા અર્થમાં છે.

૨ માપનો આંતરો દોરતાં જાને પણ અવર વણું ગણેલ છે. ૩ છંદો ને એ બદલ, માપ જણાવનારા ભાગ છે, તેમાં ય ને યે વાપર્યા છે.

૪ સરસ્વતિ (ગી) તેજ લક્ષ્મી (મી) છે; અર્થાત વિદ્યા એજ મન છે.

(૩૨)

૪ મધુ છંદ-અં ૪.

(પ્રભુ શું શું કરે છે.)

નગ ધરે ^૧મધુ કરે; ભય હરે, સુખ ભરે.

૫ વાર અથવા વારિ છંદ-અં ૪.

૧ લવારિ, વાર તારિ; શીખ સારિ, જિર ધારિ. ૮

૬ સમુહી છંદ-અં ૪.

ભાળ અહીં જ્યાં સમુહી; શત્રુ નકી, ત્યાંજ થકી. ૯

૭ હંસા છંદ-અં ૫.

ભેગ ગણુશો, તે પય પાશે; લે પય અંશા, હોય સુહંસા. ૧૦

૮ વિલાસ છંદ-અં ૫.

જુગે ગવાશે, વિલાસ થાશે; ભલી કવિતા, સદા સવીતા. ૧૧

૯ પ્રિય છંદ-અં ૫.

સળગી હોઠે, પ્રિયથી રહે; મુરખી અતી, નહિ તે સતી. ૧૨

૧૦ હારી છંદ-અં ૫.

તેર ગંગાધારી, છે દુઃખહારી; જે જ્ઞાન આપે, અજ્ઞાન કાપે. ૧૩

૧૧ સંભોહા છંદ-અં ૫.

માં ગંગા ખાસી, સંભોહા ભાસી; આશાએ જોને, પાળે પુત્રોને. ૧૪

---

૧ મીઠાસ. ૨. પરમેશ્વર સર્વનો આધાર છે, તેથી તેમને ગંગાના ધારણ કરનાર કહ્યા છે.

૧૨ ચતુરંશા અથવા શશિવદના છંદ—અં ૬.

નયધર વંશા, શુભચતુરંશા; પ્રભુપદ પામે, જય બહુ જામે. ૧૫

૧૩ શેષા છંદ—અં ૬.

માં મોટી રિદ્ધી છે, શેષા વસ્તુ શી છે; જે માતાના જેવી, આપે શાંતી એવી. ૧૬

૧૪ વિમોહા છંદ—અં ૬.

૧૨ જે તું મતી, ત્યાં વિમોહા થતી; પ્રોદ જ્યાં પાપ છે, સર્વ સંતાપ છે. ૧૭

૧૫ સોમરાજી છંદ—અં ૬.

યથે ધાર ચિત્તે, યજ્ઞસ્વી હરી તે; કૃતિ જેનિ તાજી, રવી સોમરાજી. ૧૮

૧૬ તિલકા છંદ—અં ૬.

સુશ્રિખા ધરતા, તિલકે કરતા; પશુ કાળ ચક્રી, ઉગર્યા ન નકી. ૧૯

૧૭ માલતી છંદ—અં ૬.

જળે પિયુ જાગ, કુલે ઋતુ રાગ; સુમાલતિ ફૂલ, ગ્રહો દલ મૂલ. ૨૦

૧૮ સમાનિકા છંદ—અં ૭.

૧ જાન મંધાનિકા જે સતી સમાનિકા;

ઠાળિ નાંખિ તાપને, દે સુગંધ આપને.

૨૧

૨૮ કલિતા છંદ—અં ૭.

આ ભગવાન ભજે, તો કલિતાપ તજે;
શાંતિ સદૈવ ધરો, આ ભવસિંધુ તરો. ૨૨

૨૦ કુમારલલિતા છંદ—અં ૭.

જશે ગણિતતા જો, કુમારલલિતા તો;
ભલે ભણું ભણ્યો તું, તથાપિ ન ગણ્યો તું. ૨૩

૨૧ મહલેખા છંદ—અં ૭.

મો'સંગે કરિ રખા, તે નારી મહલેખા;
બીડું ચાવણુહારી, શોભે વેષ સમારી. ૨૪

૨૨ શીર્ષા છંદ—અં ૭.

મા માયું છું હું એવા, કોટી શીર્ષાની સેવા;
માયા જેની છે મોટી, કૃત્યો છે મોટાં કોટી. ૨૫

૨૩ ચિત્રપદા છંદ—અં ૮.

ભાભિ જગી ચિત્રધારી, ચિત્રપદા શિંખિ સારી;
તે કવિતા શુચિ કેવી, ધણ રિઝે ઉર એવી. ૨૬

૨૪ કેતુમાળા છંદ—અં ૮.

તે તો જગી છે ગુણાળી, કન્યા શિરે કેતુમાળી;
શિક્ષા શિખાવી સુધારો, તો અર્થ સારે તમારો. ૨૭

૨૫ તુંગા છંદ—અં ૮.

ન નમ ગણિશ તુંગા, ગણ સદગુરુ સંગા;
રવિ શશિચક્રિ ઉચે, કર ગતિ મન રૂચે. ૨૮

૨૬ કમળા હંદ—અં ૮.

નૈ સળગિ ઉઠેા નરો, કમળા દિલ તો કરો;
વચન ખળનાં ફુળે, સહન કરજો સુખે.

૨૬

૨૭ વિદ્યુન્માળા હંદ—અં ૮.

મામા ગંગા કેવી મોટી, વિદ્યુન્માળાથી છે ઊટી;
કીધાં દેવે એવાં કોટી, ખામૂખાં શી વાતો ખોટી ?

૩૦

૨૮ ખંજા હંદ—અં ૮.

મોભે ગંગા હરિ મેલે, ખંજા તેમાં નહિ ખેલે;
શાળા પાળે ધર સાચે, વિદ્યા મૂખો નહિ વાંચે.

૩૧

૨૯ મશ્વિકા હંદ—અં ૮.

રોજ ગૂલઆસ દેખ, મશ્વિકાનિ માળ પેખ;
ખેશ્વિને નિહાળ્યાગ, ભે સુમધ પામિ લાગ.

૩૨

૩૦ નગરવરૂપિણી અથવા પ્રમાણિકા હંદ—અં ૮.

જરા લગાડિ જીવડો, પ્રમાણિકાપણું ધડો;
વધે વડાઇ વિશ્વમાં, બહુ થશે ભવિષ્યમાં.

૩૩

૩૧ માણુવકાકીડ હંદ—અં ૮.

ભૂતળ ગા પ્રીત સજી, માણુવકાકીડ તજી;
શીહરિને ચિત્ત ધરી, કાઢિલેના કંક કરી.

૩૪

૩૨ અનુષ્ટુપ અથવા પ્રસોક—અં ૮.

પાંચમે લધુતા તોળો, ગૂરુ છૂટો લખ્યો ગમે;
ખીજો ચોથે પદે જોલો, પ્રસોકમાં લધુ સાતમે.

૩૫

હાલો ઠાઠ નિશાળે જો, માળે વેળા મેળા વડે;	
મૂઝાળો મૂર્ખ મોટો થયે, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૩૬
ઝાવરે દુષ્ટતા જાની, તે ચોટ ચકલે ચડે;	
ત્યાં તે તો દુષ્ટ તોફાની, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૩૭
દુશાબ્યો ફાંકડો ફૂલે, ખૂબ ખર્ચેજ જો ચડે;	
દેવાળું નીકળે ફૂલે, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૩૮
છવિકા વૃક્ષને જોઈ, છેદે જો થેભિને થડે;	
મૂખના દુઃખથી રોઈ, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૩૯
મૂર્ખ જે તાત માતાને, નહાની ઉમ્મરમાં નડે;	
સંભારી સુખદાતાને, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૦
ભાવ લે, ભેગનો બૂકો, ધાલીને ધાટ જે ધડે;	
તે ધંધો ચામ છે ટુંકો, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૧
મૂલતાં મૂલ જે ભાખે, તો તેને લડવા તડે;	
ધૂકના સ્વાદને ચાખે, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૨
પારકી પુંજિને પેખી, ધારણા ન રહે ધડે;	
ખત્તાના ખેદને દેખી, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૩
મુઠાને બાળકી આપી, બાંધે છે મીઠળો મડે;	
પિતા પુત્રીતણો પાપી, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૪
સ્નેહી સંબંધિની સાથે, લાકડી લે ઉભો લડે;	
મોટી પીડા પડે માથે, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૫
ફલપાન ફળો ગંધો, સંભાળે નહિ તો સડે,	
ખતે તે આળસુ અંધો, પસ્તાવામાં પછી પડે.	૪૬
રાજ બુદ્ધિ ધરો તીખી, મેલી લો ઉન્નતની;	
શિક્ષા સાચી લહો શીખી, દીક્ષા છે દલપતની.	૪૭

૩૩ રતનકર હંદ—અ. ૯.

મેં શી શી પ્રભુ ભક્તિ કરી, રહી રતનકર ઉચરી;
જો બીજુંજ બકાઈ જશે, તો તે શું પરિવૃષ્ટ થશે ? ૪૮

૩૪ તોમર છંદ—અખ ૯.

સજિ જોડ શુદ્ધ? સદાય, યજ્ઞ ધય તોમર? માય;
રસ રીતથી કવિરાય, પળમાંજ પાવન થાય.

૪૬

૩૫ સારંગ છંદ—અખ ૯.

નય સહિતે નિત્ય રહે, સહ જન સારંગ કહે;
ભણિભણિને ભક્તિ કરે, ભવજગ તે વૃત્ત તરે.

૫૦

૩૬ ખિંખા અથવા લલિતલિલકા છંદ—અખ ૯.

નિશ યદિ શશાંક રાજે, લલિતલિલકા સુઝાજે;
કવિજનથકીજ તેવી, સુશલિત સભા કહેવી.

૫૧

૩૭ મણિઅંધ છંદ—અખ ૯.

ભીમ સદા આહાર બરે, તે મણિઅંધ આંધિ ધરે;
તોપણ બૂખ્યો તે ભમતો, રાજ રણે જેને રમતો.

૫૨

૩૮ મહાલક્ષ્મી છંદ—અખ ૯.

૧ રરા અંત તું ખ્યાત છે, તે મહાલક્ષ્મીનો તાત છે;
નામ તે જાણુશે નામરા, હોય જે શુદ્ધિના સાગરા.

૫૩

૩૯ પવિત્રા છંદ—અખ ૯.

ઝોભી સાચાં કૃત કરતા, પાળે પ્રેમે પવિતરતા;
સોની ચિંતા ચિત ધરતા, પોતે પીઠા પણ હરતા.

૫૪

૪૦ રૂપમાળા છંદ—અખ ૯.

મામી મેં દીડી સિંધૂમાળા^૩ રંગે રાત્રી ને રૂપમાળા;
શાભીતી છે સૌભાગ્યે સારી, પ્રીતિવંતી તે લાગે ખારી.

૫૫

૪૧ પાવક છંદ—અં ૧૦.

ભીમ ભગાવે ભાષા લડતાં, પાવકમાં તે મેલે પડતાં;
ચંચળતા રાખીને ચડતાં, ત્રાસ ન રાખે સામે તડતાં. ૫૬

૪૨ ચંપકમાળા છંદ—અં ૧૦.

ભીમ સગા કીધા બળવાળા, દ્રોપદી તો છે ચંપકમાળા;
મેય જણે શોભા બહુ લીધી, કીર્તિ બધે દેશાવર કીધી. ૫૭

૪૩ ખિંદુ છંદ—અં ૧૦.

ભાભિ મગાવતિ તું હખોંધ, કાવ્યસુધારસખિંદૂ આપ!
આ શુભ પુસ્તક લેને વાંચો, કાવ્યસુધારસ છે તે સાચો. ૫૮

૪૪ સંજુગતા અથવા સંગતિકા છંદ—અં ૧૦.

સજ જોગ ધંધરનો જમ્મ, શુભ ભક્તિ સંજુગતા યમ્મ;
તજ પાપ તેમ ઉતાપને, જપ જુક્તિથી હરિજપને. ૫૯

૪૫ દોધક છંદ—અં ૧૧.

ભાભિ ભગો ગણિતે યમ્મ ડાલે, દોધક નામ નદીતટ ધાયો;
મેશિ તહોજ ગણીત બનાવ્યું, દોધક મધ્ય કુટુંબ કુઆવ્યું. ૬૦
નિર્જળ ગામ નવાણુ ગળાવો, વાવ કુવા નદિ તીર તળાવો;
શોધિ જૂનાં ફરિ સઘ સુધારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૧
ધોગિ રચો રુડિ ધર્મશાળાઓ, જ્યાં નરનારિ રહે નખળાઓ;
તે જનના તન તાપ નિવારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૨
ચોખિ વિશાળ નિશાળ ચણાવો, બાળકને ભલિભાત બણાવો;
ઉમ્મર આખિ તણા ઉપકારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૩
આદરવી વડિ ઔપધશાળા, દુઃખ તજે જન જાત દુખાળા;
લે સુખ બાળક રોગિ મિચાણે, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૪
ભાળિ ભિખારિ દયા દિવ દાખે, રોટકી નાંખી ભિખારિ ન રાખે;

હોય ઉઠાવ ઉઘોમ હઝરો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૫
 અંગ ગળેલ જળેલજ અંધા, ધારિ શકે નહીં ધીરજ ધંધા;
 એ જન પાલન પુંજિ ઉધારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૬
 સંપિ સુધારિ હરેક શિરસ્તો, સૌ સુખ સાજ કરો બહુ સસ્તો;
 નિત્ય વિચાર રચો ન નકારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૭
 જૈ પરદેશ દુકાન જમાવો, લાખ કળા પરલોકનિ લાવો;
 હોંસ ધરો, નહિ હિંમત હારો, તે ધનના ધણિ ધર્મ તમારો. ૬૮
 કાવ્યકળા કવિ પાસ કરાવો, ધીર જુગોજુગ નામ ધરાવો;
 ઓ જન ! જોગ જડે નહિ આવો, લો દલપત કહે શુભ સ્થાવો. ૬૯

૪૬ ઇંદ્રવજ્ર છંદ—અં ૧૧.

તું તજ ગા ગાઠવિ શબ્દ તેવા, જે ઇંદ્રવજ્ર વૃત શુદ્ધ જેવા;
 આનંદ એ છંદ અખંડ આપે, કંકાસ ને કલેશ હમેશ કાપે. ૭૦

૪૭ ઉષેંદ્રવજ્ર છંદ—અં ૧૧.

જતે જુગે ગાઠ જશો ગવાશે, ઉષેંદ્રવજ્ર વૃતમાં લખાશે;
 સખાવતે જે કર કામ સાઈ, ટળે નહીં તો કદિ નામ તાઈ. ૭૧
 સ્વતંત્ર તો ધશ્વર એક એ છે, જુગો જુગે આપ અજીત જે છે;
 જુઓ ખિજા જીવ ગરીબ જેવા, તમે અમે તેમ તમામ તેવા. ૭૨
 જથા તથા વાદ વૃથા વિસારી, કથા તથા કીર્તન તે ઉચારી;
 ધિરે રહી ધ્યાન ધરી ધરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૩
 ઉચારનો ઊર વિચાર આણી, સુકર્મનો મારગ સદ્ બાણી;
 કુકર્મને દૂર કરી કરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૪
 ઉજસથી અંતરને ઉજળા, અનાદિ ઉન્મતપણું પ્રજળા;
 હરેલ થૈ ઠીક હરી હરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૫
 પવિત્રતા મિત્ર વિચિત્ર પાળી, હરામની હામ તમામ ટાળી;
 દગા થકી દીલ્લ ડરી ડરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૬

ચહીશ મા ચૂકે કુચાલ ચાલે, કરીશ મા કોષ કદાપિ કાળે;
 બલાઈ બંકાર બરી બરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૭
 સુભાષણે સર્વસ સોબળાને, બલા બલા શોધકમાં બળીને;
 પ્રુશીયિ હ્રે વાત ખરી ખરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૮
 સુસંગતીની કર નિલ સેવા, લગ્નય શું લાભ અલગ્ય લેવા;
 ગુણી સભા મધ્ય ગરી ગરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૭૯
 સુધર્મનો સ્વાદ સદૈવ સારો, ગણાય ચોખો ગુણવાન ધારો;
 ચરાય તો નિલ ચરી ચરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૮૦
 અપાર સંસાર સમુદ્ર આ છે, સદાય તે સંકટની સિમા છે;
 તકાવ તું પાર તરી તરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૮૧
 ધૂમાડિનો ધુત્ર અનિલ એ છે, સુખોષ શિક્ષા દલપત દે છે;
 મનુષ્ય તો જાય મરી મરીને, હરી હરી બોલ ફરી ફરીને. ૮૨

૪૮ ઉપજાતિ છંદ—અં ૧૧.

જા ઇંદ્રવજ્જ પદ ક્યાંક જાણું, ઉપેંદ્રવજ્જ પદ મેળવાણું;
 લખાય છે તે ઉપજાતિ નામે, ઠેકાણું નક્કી નહિ કોઈ ઠામે. ૮૩
 અરે રૂડો માનવ દેહ આવ્યો, બહુ પ્રતાપી પ્રભુએ બનાવ્યો;
 તમે વિચારો હિત જો તમારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૪
 ન કાલશે કાળ કદી નકામો, પરાંપકારી શુભ નામ પામો;
 ઠગાઈથી નામ ઠરે નહારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૫
 સુકીર્તિનો સ્વાદ સદૈવ ચાખો, આ લોકમાં નામ અખંડ રાખો;
 તો વાગશે નિર્ભયનું નગારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૬
 હેતે કરો પુણ્ય પવિત્ર હાથે, હાથે કર્યું તેજ સદૈવ સાથે;
 બીજું નહીં એક મળે ભુઝારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૭
 જરે કરી ઉન્નતતા ન આણો, જરે કરીને નહિ શ્રેષ્ઠ જાણો;
 જરે કરીને ન રમો ભુગારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૮
 આયુષ્યમાંથી પળ ઝોછિ થાય, મહામુલી તે નહિ મેળવાય;
 જરૂર આ જીવન છે જનારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૮૯

મહીપતીઓ પશુ રાજ્ય મેલી, ખપી ગયા બૂ-પર ખેલ ખેલી;
 વિશેષ શું વશું ન હું વધારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૯૦
 નથી નથી નિશ્ચય દ્રવ્ય દેહ, નથી નથી નિશ્ચય મારિનેહ;
 અતે થશે તે સધળું અકારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૯૧
 અનુષ્ઠકાયા નથિ મોજ માટે, ધડી નથી તે પશુપક્ષિ ધાટે;
 અખંડ સ્વર્ગે સુખ આપનારું, કરો કરો કાંઈક કામ સારું. ૯૨

૪૯ અપળા છંદ—અં ૧૧.

તેં ભાળિ લાગવિજ હાથ લપ્પ, કાં ખાધિ ખૂખ અપળાજ થય;
 તે કામમાં ન ધરિ તેં ઠરવા, પસ્તાવ છોડ પછિથી કરવા. ૯૩

૫૦ સુમુખી છંદ—અં ૧૧.

નિજ જળ ગોપસુતા લપ્પને, વનપથ તે સુમુખી જમ્પને;
 તુષિત જનો નિરખી દુખિયા, દષ જળદાન કરે સુખિયા. ૯૪

૫૧ ગ્રાહી છંદ—અં ૧૧.

તું તાત ગા ગા કયા કાંઈ સારી, ગ્રાહી સુનીતી દિલે ધર્મ ધારી;
 જે સાંભળીને સુતા લાજ પામે, ગાઇશ માં તે ગિરા કોઇ કામે. ૯૫

૫૨ અનુકૂળા છંદ—અં ૧૧.

ભૂત ન ગંગાચિજ કદિ ભાગે, આ અનુકૂળા ઉલટિજ લાગે;
 જે નહિ માને નજર તપાસે, ત્યાં બ્રમણાનો ભરપુર વાસે. ૯૬

૫૩ સ્વાગતા છંદ—અં ૧૧.

રે નભાગિ મદનાથ જુઓ છો, સ્વાગતા શિદ સમૃદ્ધિ ખુઓ છો;
 ઈશ્વરે સુકરણા કરિ આપી, કેમ વ્યર્થ ખચો જ કદાપી. ૯૭

૫૪ શાલિની' છંદ—અં ૧૧.

માતા તું ગા, ગૂણ ગંગાજિના જે, શોભીતી છે, શાલિની સૌખ્યદા છે;
 સિંધુમાંથી, રત્ન તો સાંપડે છે, ખાર નીરે, ગૂણ જોતાં જડે છે. ૯૮

૫૫ રથોદ્ધતા છંદ—અં ૧૧.

રે નરો લખિ ધસે અશુદ્ધતા, તો નરોનિ ધિક છે રથોદ્ધતા;
શું કહું મરદ પુત્ર તેહને, સ્ત્રી ગણે મરદ પુત્ર જેહને. ૬૯

૫૬ સેનિકા છંદ—અં ૧૧.

રોજ રોજ ગાઠ ગાઠ થાય જો, સેનિકા સિપાઈ નાશ જાય જો;
વારવાર વસિત વીખરાય જો, સ્થીર રાજ્ય કેમ લાં થપાય તો. ૧૦૦

૫૭ લલિત છંદ—અં ૧૧.

નર રણી ગણે, ન્યાલ હું થયો, લલિત લક્ષણે, જ્ઞાનમાં ગયો;
જન જગતપતી, જો ન તે ભજો, ન સુખસંપત્તી, સ્વર્ગની સજો. ૧૦૧
શિશુપણું પુરું, ખેલમાં ખપ્યું, ન હરિનામ તેં, જીભથી જપ્યું;
જરુર મણુજો, જોગને જશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૨
ન જગનાથને, ભાવથી ભજ્યા, થર કુકર્મના, તે ન તેં તજ્યા;
પ્રભુ તને પછી, લેખું પૂછશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૩
ફિકર છોડિને, ફેલમાં ફર્યો, દિલ વિષે નહીં, દોષથી ડર્યો;
અણુચિતું તને, મોત આવશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૪
સરવ કાળ જો, જો શ્મશાનમાં, અખુટ ચે' બજો, ધાર ધ્યાનમાં;
મરણુ તે તને, કેમ મૂકશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૫
જન જીવાનિયા, જે જણાય છે, નિમિષ માત્રમાં, નાશ થાય છે;
પુજતણા ગયા, હેતુ એ હશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૬
ચતુર ચેતિ તું, જો વિચાર રે, જગત સર્વ તો છે, જનાર રે;
અચળ કોણુ આ, વિશ્વમાં વસે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૭
હહન કૈં થયા, તૂંજ દેખતાં, લખિ શકે નહીં, લેખું લેખતાં;
તદ્દપિ ચિત્ત તું, જો ન ચેતશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૮

કપટ કુડનાં, કર્મ તેં કર્યો, ધન રળી રળી, ધૂળમાં ધર્યો;
 કર વિચાર તે, કોણ કાઢશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૦૯
 સ્વપનવૃત્ત આ, સર્વ લોક છે, હરધડી થતા, હર્ષ શોક છે;
 પલક એકમાં, નાશ પામશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૧૦
 લલિત છંદથી, લાભ લેખિ લે, દલપત્ની^૧ ધરી, દષ્ટિ દેખિ લે;
 પ્રભુ વિના તને કોણ પાળશે, સમજ પ્રાણિયા, શી ગતી થશે. ૧૧૧

૫૮ મોઢક છંદ—અં ૧૨.

ભાભિ ભુભેદ ભણો જગદંતર, મોઢક આકૃતિમાં નહિ અંતર;
 છે ચપટી જરિ ઉતાર દક્ષણ, તે સમજે જન જેહ વિચક્ષણ. ૧૧૨

૫૯ દ્રુતવિલંબિત છંદ—અં ૧૨.

નભભુ રાખિ રચીજ નિહાળિયે, દ્રુતવિલંબિત થૈ ચિત આલિયે;
 અકળ ઈશ્વરતા સજિ સૃષ્ટિમાં, દિનદિને પડશે નિજ દષ્ટિમાં. ૧૧૩

૬૦ ચંદ્રવર્ત્ત છંદ—અં ૧૨.

રાન રેખાસકિ ભયાનક સરખું, ચંદ્રવર્ત્ત નજરે નહિ નિરખું;
 ઝાડ ઝુંક ઝુકિયાં બહુ ઝરણાં, હાથી વાઘ વર ને વળિ હરણાં. ૧૧૪

૬૧ તોટક છંદ—અં ૧૨.

શશિ શા શણગાર હવે સજવા, તુછ તોટક જાણિ બધા તજવા;
 ગુણવંત પતી પરદેશ ગયા, ચિરતા કરિ ત્યાંજ નિવાસિ થયા. ૧૧૫

વિજયક્ષમામાંથી આગનું વર્ણન.

બહુ શોભિત બાગ અચાગ બન્યો, ગિરજપતિનો ગિરિરાજ ગણ્યો;
 ગુલાબાસ ગુલાબ દિલે ગમતા, લટકી અહિવહિ લવંગલતા. ૧૧૬
 તર કેતકિ કેશું કહંબતણાં, વળિ અંપક ચંદન વૃક્ષ ધણાં,
 ગણિ કોણ શકે સગળાં ગણતાં, બાણિ બારતિ ચાકિ રહે બણતાં. ૧૧૭

ફળિ છે કદળી વળિ જમરળો, ગુણુકારિ સિતાફળ સ્વાદ મળ્યો;
 અતિ ખેર અખોડ અને અરણી, હરડે હિતકારી પિડા હરણી. ૧૧૮
 અમણીત અનામત અંબતર, જનરંજન જ્યાં બહુ જંબતર;
 તજનાં તર એળચિ દ્રાક્ષતણા, મનમોહન મંડપમાં ન મણા. ૧૧૯
 ઝુકિ ઝુંડ તહાં રહિ ઝાડિ ધણી, ચતુરાધથી બેઠક બેથ ચણી;
 તકની તકરારિ તમામ તહીં, વડપોપળ પીપર પાર નહીં. ૧૨૦
 બિલિ આંબલી બાવળ ખોરડિયો, ચિર થે ઠરિ કાચકિ ચોરડિયો;
 ખજુરી ખરસાણુજ ખીજડિયો, લળિ લીંણુડિ ને વળી લીંબડિયો. ૧૨૧
 અરડૂચિ અનૂપમ આવળ છે, શુભ શીશમ સાગ શતાવળ છે;
 નવપક્ષવ થોક અશોક નકી, લખતાં નહિ લેખણુ લેખિ શકી. ૧૨૨
 વળિ વાડિ વિષે શુભ વાયુ વહે, ગુણુ શીતળ મંદ સુગંધ ગ્રહે;
 બમરા રસભોગિ અનેક ભમે, ગુણુવંતતણા સુણિ સોર ગમે. ૧૨૩
 ચકલા ચિત ચોર ચકોર ધણા, સ્વર શુદ્ધ મનોહર મોરતણા;
 શુક કોકિલ ચાતક સારસડાં, વિચરે નવરંગ વિહંગ વડાં. ૧૨૪
 વળિ કુંડ સરોવર વાવ્ય કુવા, જગતીથી કરેલ પ્રકાર જુવા;
 જળ નિર્મળ જ્યાં જમુના જળથી, નહિ નિલ પ્રવાહ ધટે નળથી. ૧૨૫
 બલી ભાત દિસે જળ હોજ બર્યા, કળદાર બલા જળજંગ કર્ચા;
 નર નારિ જુવે નજરે નિરખી, હઠ લૈ ચિત ચોંટિ રહે હરખી. ૧૨૬
 દિપતું વળિ દેવળ દેવતણું, ચતુરે નવરંગ ઉતંગ ચણું;
 કરિ કારિગરી દલપત કહે, સુરનાથ રહી ધડિ જોષ રહે. ૧૨૭

૬૨ મોતીદામ છંદ—અં ૧૨.

જળેજિ જહાં જગદીશ જપાય, રસો ગણિ મૈદિતકદામ રચાય;
 ઉમંગ વધે ઉરમાંહિ અભંગ, અનૂપમ અંગ રહે ચડિ રંગ. ૧૨૮
 બળે ભવતારણુ શ્રી ભગવાન, તજે નિજ અંતરનું અભિમાન;
 સળે સજનારતણા ગુણુમાન, થળે સધળા સુધરેલ સમાન. ૧૨૯

કરો દિલ દે પરમારથ કામ, ખરો મત એજ ધરો હિર આમ;
 તરો વળી આગસ નીર તમામ, ડરો કબજો કરતાં બહુ દામ. ૧૩૦
 નહી સમજી નિત ચાલવું નેક, છડી મરજાદ ન છોડવિ છેક,
 ટકી સુધરેલી ન તોડવિ ટેક, બકી ન જવો ભુલ અક્ષર એક. ૧૩૧
 શકે નહિ સાંખિ સુભાસદ વેણુ, બકે નર ફુટ મહા દુખ દેણુ;
 છકે મધુપાન કિધે નર નેણુ, ટકે મુખ જેમ મણીધર ફેણુ. ૧૩૨
 કંકો બાણિને બનિ પંડિત કોય, પકો કરિ વેષ વિશેષજ હોય;
 ન કોઠયિ જીતિ સકાયજ જેય, ટકો પથુ કીમત તેનિ ન હોય. ૧૩૩
 સજો ગણિ સજજન સાથ જરૂર, ઠગો તજવો દુનિયા થકિ દૂર;
 ઠગો ન થશે ન થશે કદિ કૂર, વગો વધશે વધશે વળિ દૂર. ૧૩૪
 બડી બડિ તો નહિ બોલવિ વાત, લડી લડિને ધડવી નહિ ધાત;
 તડીતડિને હણવી નહિ લાત, નડીનડિને ન થવું રળિયાત. ૧૩૫

૬૩ અગ્નિવણિ છંદ—અા ૧૨.

રેરો રાખ્ય તું મેં શા કારણે, અગ્નિવણી સુંદરી છેક છેલ્લો મણે;
 હોય જ્યારે હહો તૂજ હેયા કને, ભૂપમાં રાખવો તું મને છે મને. ૧૩૬
 ઠીક થૈ જો હરેભો બધે ઠામ છે, નાથ તે એક તેનાં ધણાં નામ છે;
 સર્વદા જો તમે કામ સારાં સજો, ભૂપના ભૂપના બક્ત થૈને બજો. ૧૩૭
 જાણજો જ્ઞાન અજ્ઞાનને ભુલ છે, સેવવા જેમ તો શી હરી શુદ્ધ છે;
 ભૂતને પ્રેતને તૂત જ્ઞણી તજો, ભૂપના ભૂપને બક્ત થૈને બજો. ૧૩૮
 કોઈ બહાંડનો એજ કર્તાર છે, કામ જેનાં ભુજો સર્વ શીકાર છે;
 હે જનો ! હેતથી હેતુ તેના હજો, ભૂપના ભૂપને બક્ત થૈને બજો. ૧૩૯
 ઇંડ જેવાં ભુજો બિંબ આકાશમાં, બાળિએ આપણે ઇંદુ આબાસમાં;
 સ્થાપનારાતણા આપ મિત્રો થજો, ભૂપના ભૂપને બક્ત થઈને બજો. ૧૪૦
 પાણિ ને પૃથ્વી પોતેજ પેદા કર્યા ધ્યાન દે માનવીને સ્થાને ધર્યા;
 સર્જનારો હશે કોણુ તે શોધજો, ભૂપના ભૂપને બક્ત થૈને બજો. ૧૪૧

આદિ કે અંત જોના નથી આવતો, ભૂધરો એજ છે ભક્તને ભાવતો;
આતુરી તે તણી ચિત્ત વીચારજો, ભૂપના ભૂપને ભક્ત થેને બળે. ૧૪૨
લાખ વાતો તણી એક આ લેખજો, પ્રાણિના નાથને પ્રેમથી પેખજો;
મુક્તિનો માર્ગ તે મૂખથી માગજો, ભૂપના ભૂપને ભક્ત થેને બળે. ૧૪૩

૬૪ ભુજંગી છંદ-અં ૧૨.

મયા પ્યાયિ છે જે સુપંથે ઉમંગી, કરે તેહને શું કુવિદ્યા ભુજંગી;
હિડયો જય આકાશ બેસી ગરડે, કરે તેહને શું ફૂડાં સર્પ શુડે. ૧૪૪

સુધારા વિષે.

સખું વીનતી વાંચિને દેશી લોકો, જતી રિદ્ધિને દૂર રસ્તેચિ રોકો,
અરે ખોલનો તોલ માની અમારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૪૫
ચઠી ચાર પાસે વધી રિદ્ધિ ચાલી, ખળના ખુટીને થયા ખૂમ ખાલી;
વિમાશી હવે વાત વેગે વિચારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૪૬
છુટા છેક થેને તમે વહેમ છાંડો, મહા હિમ્મતી થૈ હવે પાય માંડો;
અરે આપણી સંતતીને ઉમારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૪૭
થશે કષ્ટ જો વહેમ મધ્યે કુટારો, ભર્યા લોકના થોક મધ્યે લુંટારો;
નહી આવશે દુઃખનો એક આરો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૪૮
પ્રજા જો તમારી સુધારો ન પામી, ગરીબીચિ જીવે કરીને ગુલામી;
અમેરીકોનાની દશા ઊર ધારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૪૯
જવું ચીન વીલાયતે લાલ જાણી, નહીં તો થશે ધારણા ધૂળધાણી;
ન રાખો હવે હક જૂઠો નઠારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૦
સજો મિત્રતા સજજનો સર્વ સાથે, મટે આપદા આવતી આપ માથે;
અરે અંતરે વાત આ તો ઉતારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૧
ખશી જાય જો મરજ પાણી અખૂટે, નહીં તર્ફડે ત્યાં તણી સેર તૂટયે;
નહીં તો પછી કષ્ટનો ક્યાં કિનારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૨

દશા દૂર દેશો તણી તો તપાસો, તહાં વીચરીને વસી રાતવાસો;
 સુરીતે શીખો જો રૂડા રોજગારો, કુધારો, ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૩
 વસી સુખમાં લોક લે ખૂબ લાવો, તમે ચોંપથી ચાલ તેવા ચલાવો;
 વડા દુઃખના ચાલ વેગે વિદારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૪
 છુટે દુઃખ છે જો ઉપાયો છતાં તો, સુખી સૌ વસો શીઠ દુઃખી થતા તો;
 નચિતે નડે તે પ્રમંથો નિવારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૫
 અરે સજ્જનો સાંભળો શુદ્ધ આ મેં, રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપત્તરામે;
 સુણી રાખજો ચિત્ત વીચાર સારો, કુધારો ન ધારો સુધારો વધારો. ૧૫૬

૬૫ કુસુમવિચિત્રા છંદ—અં ૧૨.

નયન યથા જે કમળ ઉધાડી, કુસુમવિચિત્રા નિરખવિ વાડી;
 અમર ભલા જ્યાં અધિક ભમે છે, ગુણીજનને તે હૃદય મમે છે. ૧૫૭

૬૬ તામરસ છંદ—અં ૧૨.

નિજ જ્ય કોણ કદી ન વિકાસે? તામરસો જળમાં બહુ ભાસે;
 તે પંથુ શુદ્ધ સરોવર કેરો, જો જરા ગાય પ્રસિદ્ધ ધણેરો. ૧૫૮

૬૭ પ્રિયંવદા છંદ—અં ૧૨.

નં ભજરે પ્રભુજિ કેમ તું કદા, પરમ મિત્ર પ્રભુ છે પ્રિયંવદા;
 સરસ શાંતિ પ્રભુથી પમાય છે, પ્રભુ વિના દુઃખ ખરાં પમાય છે. ૧૫૯

૬૮ પ્રમિતાક્ષરા છંદ—અં ૧૨.

સજિ શીશૂલ બહુ ખેરા બણી, પ્રમિતાક્ષરાથિ ગુણ ગાય ગણી;
 વનિતા વિલોકિ ગત વાસરમાં, કરતી કલોલ કમળાકરમાં. ૧૬૦

૬૯ શૈલ છંદ—અં ૧૨.

યથા યાજ્ઞકો^૧ તે યશે ધારિ ધીર, વસી શૈલમાં કે નદી નીર તીર;
તથાપિ પ્રભુ તો વસે સર્વ હામ, ખરા પ્રેમથી તે બળ્યાનુજ કામ. ૧૬૧

૭૦ તારલનયન છંદ—અં ૧૨.

ન ન ન ન હરિ વિષ્ણુ સુર ભગ, નર પુજ તારલનયન તમ;
મન પ્રભુપદ પર ચિર કર, અવર અમરપદ થકિ હર. ૧૬૨

૭૧ દલછંદ—અં ૧૨.

ભોજ સચિદું વરસ તો ન જીવ્યો, શ્રેષ્ઠ દલમધ્ય કુલ મધ્ય દીવો;
સ્વપ્ન દિનમાં સરસ કામ કીધું, દીનજન દેખિ બહુ દાન દીધું. ૧૬૩
ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર ધૈર્ય ધારી, પૂણું કરનાર પ્રભુ આશ તારી;
કલ્પતરુ પુલ્ક જગદીશ જાણી, માગ પ્રભુ પાસ મુખ મિષ્ટ વાણી. ૧૬૪
કોટી કરુણા કરણુ સૃષ્ટિ કરી, વાક્ય શુભ દે વિવિધ વિશ્વ ભરી;
કાવ્યરચના સરલ થાય કેવી, જાણુ જનને રતન ખાણુ જેવી. ૧૬૫
તર્ક ઉપજે તરત ઉક્તિ ટાણે, શબ્દ રચના સરસ અર્થ આણે;
કામ કરવા પરમ હામ ધાલી, સિંધુ તરવો ચરણુબેર ચાલી. ૧૬૬
હાથ જુમ ખાય નભ સાથ બીડી, કેમ ગિરિધાટ કુદિ જામ કીડી;
મંથ રચવો વિકટ પંથ જાણો, ઇષ્ટ કરુણાચિ હિર હામ આણો. ૧૬૭
જો જગતપાળ પર પ્રેમ જાગે, શાંતિ ઉપજે સરવ બ્રાંતિ ભાગે;
જીભ પર કાવ્યતણિ જુક્તિ જાગે, મંથ રચવા સરસ પંથ પામે. ૧૬૮

૭૨ ઇંદ્રવંશા છંદ—અં ૧૨.

તે તો જરા ધીરજથી તપાસે રે, ચૈ ઇંદ્રવંશા ન થવું ઉદાસ રે;
હેતે કરી અર્જુનને કહે હરી, સંગ્રામ સાધો ધનુઆણુને ધારી. ૧૬૯

૭૩ વંશસ્થ છંદ—અં ૧૨.

જતા જરા વાર કશી ન જાણજે, પવિત્ર વંશસ્થ પુરા પ્રમાણજે;
અરે અજાણ્યું મરવાનું આવશે, તમામ તેનું ધન તે તગવશે. ૧૭૦

૭૪ વૈશ્વદેવી^૧ છંદ—અં ૧૨.

મામાયે યજે કૃષ્ણને યાદ કીધા, તેડાબ્યા વિપ્રો વૈશ્વદેવી પ્રસિદ્ધા;
મસ્તોને આજ્ઞા આપિ એવી વળી જો, જો આવે જજો કૃષ્ણનો જીવ લીજો. ૧૭૧

૭૫ મંજુભાષિણી છંદ—અં ૧૩.

સજ સાજ ગોપિ ગુણનો સુવાસિની,
વળિ થા ભલીજ વિધ મંજુભાષિણી;
જશ તો જરૂર જગ મધ્ય જામશે,
પરિપૂર્ણ સખ પણ તો તું પામશે. ૧૭૨

૭૬ તારક છંદ—અં ૧૩.

શિશુ શિશ ગધાજનની રિશ જામ,
નહિ તારક દેવતણા પદ પામે;
અવગાતણિ ધાત કરે અતિ કોપે,
પછિ તે નરને ધરશે હરિ તોપે. ૧૭૩

૭૭ કલહંસ છંદ—અં ૧૩.

સજશે સમાધિ શુભ રોહ રહીને,
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
સુખ સાજ આજ મરિ સાજ વધારે;
શુભ કાજ તેજ જન સર્વ સુધારે. ૧૭૪

૭૮ મત્તમયૂર અથવા માયા^૧ છંદ—અં ૧૩.

મેં તેથી શું માંડ રત્નની દંડ વાળી,
માયા જેની, બૂ નલ મધ્ય ભલિ ભાળી;
નીચે છે જે, મત્તમયૂરપ્રભ માયા,
તેના સ્વામી છે પ્રભુ તેના ગુણ માયા.

૧૭૫

૭૯ પ્રભાવતી^૨ છંદ—અં ૧૩.

તું ભાસિ જે, ગુણ ગણના શિખાવતી,
રનેહી સદા, મુજ પશુ તું પ્રભાવતી;
તારો જ છું, જન ભગવંતિ ભારતી,
દેવી રખે, દલ મુજને વિસારતી.

૧૭૬

૮૦ કંદ છંદ—અં ૧૩.

યયા યામિ લોકો ગતાનુગતીથી જ,
જમે કંદ કે મૂળ કે ઓપધી ખીજ;
ખરા માર્ગનો મર્મ તે તો ન જાણે જ,
વિના જ્ઞાન મિથ્યા મહાવાદ તાણે જ.

૧૭૭

૧ મત્તમયૂરમાં ચોથા અક્ષર પછી યતિ છે.

પ્રભાવતીમાં ચોથા અક્ષર પછી યતિ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રમાણે
કવિરા કિંવા પ્રભાવતીનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે.

નિમે સજ ગૃહ જગમાં બદાવતી,
પ્રભાવ તું મતિ કવિરા પ્રભાવતિ;
સદૈવ હું બળું તુજને જ ભારતી,
રખે મને હવિજનની વિસારતી.

૮૧ વસંતતિલકા છંદ—અઞ્ ૧૪.

તું ભોજ ભોજ મળ્યતાં, તું જ ભૂપ ભાસે,
 વેશ્યા વસંતતિલકા કદિ કીર્તિ મારશે;
 હેયે પ્રભહિત કરશે ન વરયો સુધારો,
 શી કીર્તિ તારિ કથશે કવિ કોષ સારો. ૧૭૮

જો ઇશ્વરે અતિ ઘણું ધનધાન્ય આપ્યું,
 કંઠાલતા કુભવતાતણું કષ્ટ કાપ્યું;
 પૃથ્વી વિશે દશ દિશે જશ પાથરો રે,
 ઔદાર્ય કાર્ય કરવા કર વાવરો રે. ૧૭૯

રે માનવી સરવ માનવી વાત મારી,
 છે અર્થની નથિ અનર્થનિ કે નકારી;
 જ્ઞાત્રો વિશે લખત છે, મત છે ખરો રે,
 ઔદાર્ય કાર્ય કરવા કર વાવરો રે. ૧૮૦

જો વાવરું સુકૃતમાં વર્યું તે તમારું,
 દોટેલ જો ધરમાંજ રજમાં જનારું;
 ધીમંતના કથનમાં મનમાં ધરો રે,
 ઔદાર્ય કાર્ય કરવા કર વાવરો રે. ૧૮૧

હાથી હજાર પતિ હાકમ જો હતા તે,
 છે કોષ છેવટ સુધી છતમાં છતા તે;
 ઉચ્ચાર એમ મળ્યુના મણિ ઉચ્ચરો રે,
 ઔદાર્ય કાર્ય કરવા કર વાવરો રે. ૧૮૨

તે ધન્ય ધન્ય ધરણીધર પિંડ ધારી,
 જો ખાંત રાખિ ખરચે વિતને વિચારી;
 પોતે સુપંથ સમજે પણ પાંશગે રે,
 ઔદાર્ય કાર્ય કરવા કર વાવરો રે. ૧૮૩

૮૨ લીલા છંદ—અં ૧૪.

તું ભાવિ જંગ લલિ, ચામ્યો નહીંજ લેશ,
લીલા વિષેજ મન, કીધું સદા પ્રવેશ;
રે લાભનો ન કદિ, કર્યોજ તે તપાસ,
દંભી દિઠોજ દિલ, દીકો ન દેવદાસ.

૧૮૪

૮૩ પડધમી છંદ—અં ૧૪.

ન ભજશે, ગગડતા, પથરને, ખંદા,
પ્રગટતાં, પ્રથમથી, પડધમી, છંદા;
ધરમના, કરમના, સરસ જ્યાં, ધારા,
અમર ત્યાં, અવરમાં ભ્રમણના, ભારા.

૧૮૫

૮૪ ચામર છંદ—અં ૧૫.

રોજ રોજ રાખિને રમોજ રામ, રંગમાં,
ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મોરચંગમાં;
બાગમાં બિરાજિ સાજિ અંગરાગ અંગમાં,
કદિ જેમ કોટડી વિષ વરયો કુદંગમાં.

૧૮૬

૮૫ નિશિપાળ છંદ—અં ૧૫.

ભાજ સુનિ રિદ્ધિ કદિ કાળ નહિ રાખતો,
ચોકિ નિશિપાળતણિ રાખિ સુખ ચાખતો;
જેર નહિ જ્યાં સકળ ચોરતાણું ચાલતું,
ફટ દિલ સાલ મહિપાળ બળ સાલતું.

૧૮૭

૮૬ માલિની છંદ—અં ૧૫.

ન નમિય યદિ નારી, રચામિને માન મેલી,
ન ચુકવતિ મણાઇ, માલિની નેહધેડી;

૧ લીલા છંદમાં સાતમા અક્ષર પછી વિદ્યમાન આવે છે.

૨ પડધમી છંદમાં ચત્ત્યાર અક્ષરે વિરામ છે.

૩ માલિનીમાં આઠમા અક્ષર પછી યતિ છે.

મરવ તજિ પતાને, જે નમે પ્રેમ આણી,
સુખ બહુ બહુ પામે, એજ વેદે વખાણી.

૧૪૮

૮૭ માળા અથવા સૂણિ છંદ—અં ૧૫.

ન ન ન ન સાખ કર કરમ અઘટવું,

સૂણિ ધરિ પ્રતિપળ હરિ ગુણ રટ વું;

મનુજ જનમનું સુખદ ફળ ફળશે,

ફરિત અમિત વુજ તરતજ ટળશે.

૧૮૯

પડિ ધણિ મરજ, કરજ કદિ કરિયે,

પ્રતિદિન દિન પણ, દિલ અતિ ડરિયે:

ફિકર સકળ તજિ, વિકળ ન ફરવું,

કદિ અતિ અધિક, કરજ નહિ કરવું.

૧૯૦

૮૮ સારંગી છંદ—અં ૧૫.

મામા મામા માડી માશી સાને મેલી જવું છે,

સારંગીના તૂટે સાંધા તેવું તારે થાવું છે;

નાડી તૂટે છૂટે કાયા ત્યારે ના કો તાર છે,

એ વીચારી સારો રસ્તો શોધી લે તો સાફ છે.

૧૯૧

૮૯ નલિની અથવા ભ્રમરાવળિ છંદ—અં ૧૫.

શિશુ શીશ સુધા જળ પેખ પ્રભાત સમે,

રસભોગિ બલી ભ્રમરાવળિ કેવી ભમે;

મન રંજન કંજ પ્રકૃષ્ટિત કામળ છે,

જમુના જળથી પણ નિર્મળ તે જળ છે.

૧૯૨

૯૦ હંસ છંદ—અં ૧૫.

સજ જીભ રે પ્રભુ કાર્તિકીની રટના સદા,

સ્વર હંસથી પણ શુદ્ધ તો કહિશું તદા;

(૫૪)

બકનાર થૈ બકવા કરી નહિ બોલજો,
તજિ તુત તું ખરુ તત્વ તે પણ તોલજો.

૧૯૩

૯૧ ચંચળા છંદ—અં ૧૬.

રે જરા જરા લખાય તેટલુંજ તું લખીશ,
ચંચળા ચશેજ ચિત્તવૃત્તિ સઘ તું શિખીશ;
એટલો અભ્યાસ આજથી અધીક આદરીશ,
કેટલાક કાગમાં વિશાળ કામ તું કરીશ.

૧૯૪

૯૨ વિશેષ અથવા નીલ છંદ—અં ૧૬.

ભાભિ ભજે ભગવાન મુખે ભણતાંજ ભજો,
વાદ વિશેષ વિચારિ તમે તત્કાળ તજો;
વેદ પુરાણ કુરાન ભલી વિધિએ ભણવાં,
જો ન ભજે ભગવાન, ભણ્યાં ન ભણ્યાં મણવાં.

૧૯૫

૯૩ નારાય છંદ—અં ૧૬.

જરા જરા જગાધિનાથ ભક્તિ જુક્તિ જાણિને,
નારાય છંદથી કરો, નરો વિશુદ્ધ વાણીને;
કર્મથી આમ કામ એજ કામ આવશે,
મટાડિને મહા કલેશ મરથી મુકાવશે.

૧૯૬

૯૪ રૂપમાળી છંદ—અં ૧૭.

રીસ જો જિભ ગાંધથી બકવા કર્યે બહુ થાય,
મુણિ જો શુભ રૂપમાળિ ચિતે ન ભૂપતિ ઝાંચ;

બોલવો મુખ બોલ તે કરિ તોલવંત વિચાર,
કાઠવો નહિ આકરો અણુબુદ્ધિ એક ઉચાર.

૧૯૭

૯૫ શિખરિણી છંદ^૧—અં ૧૭.

યમોના સંભાળી, ગણ અગણિતો દોષધિ ડરો,
દિસે રસ્તો સે'બો, ભવ શિખરિણી અંત અધરો;
ભુજાશો લોભાશો, લગભગ હુટાશો સિમ સુધી,
ઉમંગેથી અંગે, સજવિ સતસંગે સદ્બુદ્ધિ^૨

૧૯૮

પ્રભુસ્તુતિ.

પિતા માતા તો તું, જરૂર વળિ ત્રાતા જન્મતનો;
સદા શાતા દાતા, ભગિનિ જન બ્રાતા ભગતનો;
પુરાણે પ્રખ્યાતા, પ્રભુજિ કરુણા કોટિ કરજો,
મહારાજ માટે, દલપત કહે, દુઃખ હરજો.

૧૯૯

શિખરિણી છંદમાં છઠ્ઠા અક્ષર પછી ચતિ.

આ છંદના બે અર્થ છે. પહેલો અર્થ:—પ્રત્યેક ચરણમાં
'ય મ ન સ ભ લ ગ' એ સંભાળથી આણો, ઉપરાંત ચતિભંગ આદિ
અનેક દોષથી ડરીને વેગળા રહો. શિખરિણી છંદ બનાવવાનો રસ્તો
ઉપરથી સહેલો દેખાય છે, તોપણ પરિણામે તે છંદ રચવો બહુ મુશ્કેલ છે.
તમે તે છંદ રચતા કાચી સમજને લીધે ભૂલાવો ખાઇ અથવા તો અનુપ્રાસ
આદિનાં લોભમાં લેવાઇ ભૂલ કરી જશો. છેક છંદ પૂરો થતાં પણ
દોષમાં ફસાઇ પડશો. માટે અંગમાં ઉમંગ ધરી કાવ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ
પુરૂષોના સમાગમથી સારી પાકી સમજ મેળવવી જોઇએ. બીજો
અર્થ:—જમડા—જમદૂતના અનેક ગણ લક્ષ્યમાં લઇ અનેક પાપથી ડરતા
રહો; આ સંસારની ટેકરીનો રસ્તો સહેલો દેખાય છે, પણ તે પરિણામે
બહુ અધરો છે. એ રસ્તે તમે ભૂલાવો ખાઇ કે લોભમાં લેવાઇ આડા
ચડી જશો; છેક છેડે પહોંચતાં પણ કામ, ક્રોધ, આદિ ચોરો તમને
લૂંટી લેશે. માટે અંગમાં ઉમંગ ધરી સદ્ગુણના સમાગમથી સારી સમજ
મેળવવી જોઇએ.

નથી હુંમાં નીતી, નથિ પરમપ્રીતી પ્રભુપદે,
નથી રૂડી રીતી, નથિ અધિક ભીતી ધરી હદે;
તથાપી તું તારૂં, બિરદ મનમાં શુદ્ધ ધરજે,
મહારાજ મારૂં, દલપત કહે, દુઃખ હરજે.

૨૦૦

૯૬ મંદાકાંતા છંદ—અં ૧૭.

માભીને તો, તગિ ગુપત તે, ચિત્ત ચિંતા રહે છે,
મંદાકાંતા, પતનિ સરખી, દેહમાં દાહ દે છે;
ખીલો લાગે, ખચિત વળિના, અંગમાં માત્ર એક,
મોમે ખીલા, વિવિધ વળજે, જો વિચારી વિવેક.
ગામે નાસી, ગયું યવનથી, હામ ને દામ મેલી,
મંદાકાંતા, લલિત વનિતા, તેથિ થૈ ત્રાસધેલી;
ખારે ખેડી, ખડુ જ ખકતી, છેક છે માયું છૂડું,
ધેલી કેરૂં, ગરિખ ધર છે, લેખિ એવું ન લૂટયું.

૨૦૧

૨૦૨

૯૭ પૃથ્વી છંદ—અં ૧૭.

નિશ લગિ વિરામ છે, ન ભર પાપ શિરે અરે,
પ્રગટ થઇ પૃથ્વીમાં, કર સુકર્મ ખરેખરે;

૧. મંદાકાંતા છંદમાં ચોથા અને દશમા અક્ષર પછી ચલિ છે.

૨. નસ લગ કરી વિરામ અથવા જતિ આણિ તે પછી ન ભર લાવવાથી પૃથ્વીછંદનું ચરણુ અને છે, એટલે કે પ્રત્યેક ચરણમાં ન સ જ સ સ લ ગ આવે છે. તેમાં આઠમે અક્ષરે વિરામ જોઈયે. આ લક્ષણુ સદ્ગત કવિએ કયા ગ્રંથમાંથી જીતાર્યું છે તે ખબર નથી. સંસ્કૃત છંદશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં તો નસ નસ ચલમ એવાં માપ આપ્યું છે. વિરામ આઠમેજ એમાં આપેલ છે. લક્ષણુનો છંદ નીચે મુજબ:—

જશે જ શિયળે; શહે શહ અપ્રીતિ આઠે દિશે
હશે; ખહુ ઘટી જશે વજન નેટ પૃથ્વી વિરો;
પચે પરમ પાપમાં જરૂર ઇશ્વરે રૂઠશે;
કસંમ વિષ વૃક્ષનાં ફળ અનેક એવાં થશે.

મનુષ્યભવ ભાષ રે, નહિ ફરી ફરિને મળે,
સુકૃત તરુ વાવ તો, ફળ ભલાંજ ભલાં ફળે.

૨૦૩

૯૮ હરિણી છંદ^૧-અમ-૧૭.

ન સમ રસ લે, ગાથામાંથી, સુખલુ અને જડો,
સુરસહરિણી, જેની બુદ્ધિ, કિયે રસ ધુટડો;
ન પય ભવ લે, લોહી પીયે, સ્તને વળગી જળો,
ત્યમજ ગરવા, અર્થે કલ્પે, અનર્થ નકી ખળો.

૨૦૪

૯૯ ચર્ચરી અથવા વિબુધપ્રિયા છંદ-અમ-૧૮.

રીસ જે જિભ રાખશે, જન ભાખશે ન મુખે ભલું;
ચર્ચરી ચિત્તમાં થશે, વળિ કષ્ટ કારણ કેટલું;
કલેશથી લવલેશ જે કદી ક્રોધ અંતર ઊપજે,
નેહમાં વળિ વેળમાં પણ શાંતિ સન્નજન તો સજે.

૨૦૫

૧૦૦ ચંદ્રકીડા છંદ-અમ-૧૮.

અથા ચક્ર આ રાશિનું તે ન જ્યેં રહ્યા છેક છોટો,
જુએ ચંદ્રકીડા મુછાળો થઇ માનવી આપ મોટો;
હસે ને ખસે ને ધસે ધાધને થું શશીખિંબ સામે,
તજ અર્થ ઉદ્યોગનો જોમ થું ફાળ કાઢે નકામો.

૨૦૬

૧૦૧ ઝૂલણા છંદ-અમ-૧૯.

સજ જીભરે સલુણી સદા શુભ વાક્યમાંહિ મિદાસ,
ઝૂલતું જ બાળક ઝૂલણાતણું હર્ષિ હોય હુલાસ;

૧ હરિણી છંદમાં છકા અને સમા અક્ષર પછી ચિતિ છે.

૨ થયા બરાબર. ચક્ર એ છની સંજ્ઞા છે, માટે આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમાં છ ચ ગણ સમજવા. ૩ પાશુનાં.

નર નારિ ધારિ વિચારિને વણિ સારિ સારિ કહે જ;
સુણિ રંક ને વણિ રાય તે દિલ રાજિ રાજિ રહેજ. ૨૦૭

૧૦૨ શાહલવિકીડિત છંદ—અં ૧૯.

માશી જે સુત તે ગણી ન મુજની, કાયા કશી પીડિતે,
તેથી હું સ્તુતિ તારિ સારિ સમજું, શાહલવિકીડિતે;
માતા મોટિ સમાન દાન સુખ દે, પાળ્યો ગણી પ્રાણુ જે,
જીવું જ્યાં સુધિ જે ન જાણું જશ તો, પાપી પુરો જાણુજે. ૨૦૮
રે ગૌરીસુત સિદ્ધિ બુદ્ધિ સતિયો પત્ની તમારી બત્રી,
બુદ્ધી તો દલપતરામ ઉપરે રાખે કૃપા એકલી;
સિદ્ધીને સમજાવિને પણ કહો, કાંઈ કૃપા તે કરે,
સિદ્ધી જે નહિ સાનુકૂળ થઈ તો, બુદ્ધી થકી શું સરે ? ૨૦૯

૧૦૩ શંભુ છંદ—અં ૧૯.

સાતયે ભૂમાં મુગટે મેલી કર જેડીને વંદા સ્વામી,
સતિથી શંભુ હથિને બોલ્યા, પછિ તે પ્રીતિ પુરી પામી;
પતિનો ક્રોધે પળમાં ભાગ્યો, સતિને શાઆશી સૌ આપે,
વ્રત એવું જે વનિતા ધારે, પ્રભુજી તેનાં કળે કાપે. ૨૧૦

૧૦૪ ગીતક અથવા મુનિશેખર છંદ—અં ૨૦.

સજિ જે બરી સળગાવ બંદુક તાકિ તોડ નિશાન તું,
શુભ એ કળા મુનિશેખરે શિખવેલિ તેજ સમાન તું;
કરિ ક્ષત્રિ ધર્મનું કર્મ તે પરમાર્થ પૂર્ણ તું પામશે.
દળ દુષ્ટને સુખ દીનને દહ, જે થકી જશ જામશે. ૨૧૧

૧૮૫ સ્વઘરા-છંદ અઠ ૨૧.

મં રંભાને ય વાપી, પથથિ, દિઠી પડિ, સ્વર્ગથી સાત વારી,
માટે તે મેલ ચાળા, મુનિજન સમિપે, સ્વઘરા? નારિ સારી;
હાવે ભાવે વિભાવે, ચિત ન મુજ ચળે, છેક વૈરાગ્ય છાંડી,
મેલી ને માનમેલી, જીગતિ તનિજ જા, શું ઉભી મૂખ માંડી? ૨૧૨.

૧૦૬ મદિરા છંદ-અઠ ૨૨.

ભાર મુનિ છટ ગણી પ્રભુનેજ ભજે સધળા સુખસાગરને,
તું મદિરા મદથી ન મચીશ, બચીશ જાણ ઉનટનાગરને;
ધન્યરને તનિ અન્ય ભજે જડ, કૂપ તજે મદિ ગાગરને,
ઝોસડ વેસડ વૈદ તણાં તનિ, મિત્ર કરે કિમિયાગરને. ૨૧૩

૧૦૭ હંસી છંદ-અઠ ૨૨.

મા મોતીને નાના સંગે, ધરમ કરમપર રંગઝગ લાગી,
હંસી ત્યાંની ખોલી ત્યારે, અધટિત ગરવ ન કરિશ અભાગી;
જે પોતાને ધર્મી જાણે, પરજન પર અતિ અરુચિજ આણે,
તેને તે શું ધર્મી ધારો તન તનિ ખચિત ગમન દુખખાણે. ૨૧૪

૧૦૮ કેકિની શારદા છંદ-અઠ ૨૩.

રે રરા રે રરા રાગ લે કેકિનો શુદ્ધ સારી રિતે સાંભળી સાદ,
કેકિની શારદા સૌથી શોભે જાણી, અંતરે એજ તું રાખજે યાદ;
મિષ્ટવાણીચકી માનવીઓ રિઝે, કૂર વાણીચિ રીઝે નહીં કોય,
મિષ્ટવાણીચિ પાળે ગણી મિત્રતા, હેત તે સાથ સૌને ધણું હોય. ૨૧૫

૧ સ્વઘરા છંદમાં સાતમા અને ચૌદમા અક્ષર પછી ચિત છે.
૨ મુનિ કહેતાં સાત ભ ગણ અને ગ એટલે એક ગુરુથી મદિરા છંદ
જાને છે એમ સૂચવ્યું છે. ૩ વિશ્વરૂપ નાટકના પ્રવીણ સૂત્રધારને.

૧૦૯ સર્વજ્ઞામી અથવા અમ્રહં-અં ૨૩.

તું તાત તું તાત તું માગધારી? બહુ કામ સર્વ સ્થળે તેજ કીધું,
તું સર્વજ્ઞામી સદા વિશ્વનું તે વળી મૂળથી અમ્ર તો માંડી દીધું;
જો શુદ્ધ ભાવે સજી સેવના તો સદા સેવકાનું સજી કામ સીધું,
સંતાપ ને પાપ તો સર્વ નાહાં, તથા સર્વથા સ્વર્ગનું સૂખ લીધું. ૨૧૬

૧૧૦ વર્ણવાગીશ્વરી હંદ-અં ૨૩.

૨૫ અગ્નિ લગી કૃત્ય કોટી તપાસી પ્રભૂને તે બધું પામશે,
૩૨૯ વર્ણ વાગીશ્વરી નામના તું, કહે તે તને આવશે કામ શે ?
મળે મોક્ષનો માર્ગ તો શ્રીપ્રભૂથી, પ્રભૂથી પુરો પ્રેમ જો જાણશે,
તજી અન્યનો આશરો એ જાણ લે, બધી ભક્તિથી વેદના વામશે. ૨૧૭

૧૧૧ ઇંદ્રવિજય અથવા મત્તગયંદ હંદ-અં ૨૩.

૪લા ઋષિ મંગ કને વસિને લજ્જતા હરિ, ત્રાસનિવારણુ તે છે,
૫ઇંદ્રવિજે શુભ જોયે થયો વળી મત્તગયંદ નિભાવણુ જે છે:
વિશ્વનું કારણ કુઃખ વિદારણુ તારણુ તેજ ઉગારણુ એ છે,
દીનદયાળ પ્રજાપ્રતિપાળક દેવ તને સંધળાં સુખ દે છે. ૨૧૮

ઇંદ્ર વિષે.

કાષ્ઠક દેશતણા કવિયો નિજ ભૂપતિને ભગવાન ભણે છે,

કાષ્ઠક દેશતણા કવિયો ગુરુનેજ પ્રભૂ અવતાર ગણે છે;

૧ કંથા પર્વતનો આધાર.

૨ યજ્ઞે માણસ. આ હંદના પ્રત્યેક ચરણમાં અગ્નિ એટલે સમુદ્ર કહેતાં સાત ય ગણુ અને લ મ એટલે લઘુ ગુરુ આવે છે.

૩ વાગીશ્વરી એ નામના અક્ષરો જપવાથી શું ફળ થશે ?

૪ ઋષિ એટલે મુનિ કહેતાં સાત લ ગણુ અને મંગ એટલે બે શુક્ર, આ હંદના પ્રત્યેક ચરણમાં આવે છે.

૫ વેદમાં કહેલી વૃત્રાસુર ઉપર ઇંદ્રની ક્રોધ.

સૂર્ય સમુદ્ર હતાચમના મહિમાની જિંતે ચિતમાંહિ ચણે છે,
 કેણુ નકી દલપત કહે દિલ દષ્ટિયકી પ્રભુ દૂર રહે છે. ૨૧૬
 તોપણુ તેં કથુંએ ન કહું કદિ ન્યાવર વરતુ તણો કરિ આપ્યો,
 તોપણુ તેં કથુંએ ન કહું કદિ કોવ ધરી લાઇ કર્વન કાપ્યો;
 તોપણુ તેં કથુંએ ન કહું જપમંળ ધરી કર અમયિ બાપ્યો,
 કોઇ પ્રકાર કહે દલપત ન ઉત્તર ધશ્વર તેં કદિ આપ્યો. ૨૨૦
 કેક વસ્યા વનવાસ ઉદાસિયિ મંદિર માળ તણી તજિ માયા,
 કેક તને મળવા હળવા તુજ પ્ધાન ધરી બહુ તીરથ ધાયા;
 કેક મુઆ ઉપવાસ કરી કરિ, કેક પ્રજાણિ મુઆ નિજ કાયા,
 તોપણુ તેં દલપત કહે નહિ ઉત્તર એક દીધો જગરાયા. ૨૨૪
 હારિ રહ્યા મનમાંહિ મુનીશ્વર વિશ્વપતી તણિ વાત વિચારી,
 તર્ક કરી કરિ તત્વ જડયું નહિ દષ્ટિ ધણી દિલ ઉડિ ઉતારી;
 માન તજી અનુમાન કરી લખ્યું કે મન વાણિ ન પ્હોચિ અમારી,
 કેમ શકે કહિ કોઇ કવીશ્વર ધશ્વરની ગતિ વિશ્વયિ ન્યારી. ૨૨૨
 ભક્તિ કરી ભલિ ભાત મુઆ પણુ માનવિ પાસ વિમાન ન આવ્યું,
 પત્ર ન મોકલ્યું અત્ર લખી વણિ કોઇનિ સાથ ન કેણુ કહાવ્યું;
 હોત રહ્યો જન કોઈ સજીવન તે પણુ માનત તેનું બતાવ્યું,
 કોઇ ઉપાય ન તેથી કરે જન જે જનના મનમાં જ્યમ ભાવ્યું. ૨૨૩

૧૧૨ મહિકા છંદ-અં ૨૩.

જજોજિ જજોજિ જજો મણતાં, જજ એકજ જતિતણું જડશે,
 જુઓ બહુ ફલ જુદાંજ જુદાં, મહિકા નહિ જૂદિ ચિતે ચડશે;
 નથી પ્રભુ જે પણુ નામ અપાર, અપાર પ્રભુ નજરે પડશે,
 જહા સમજૂ જન તો સમજે પણુ રૂઘૂડજ ઘાટ ધણા ધડશે. ૨૨૪

૧ અક્ષાક્ષરી મહિકાથી આ લિલ્લ સમજવો. ત્રેવીસ અક્ષરના આ
 છંદને સુમુખી પણુ કહે છે. ૨ રતાંધળો, મૂઠ.

૧૧૩ કિશિ હંદ-અં ૨૬.

લંલલલંલલલંલ બજે ૩૬ એ સુણિ આવિ મળ્યા જન આંગણ,
પીછતણા કરિ કિરીટ ધર્મો શિર જામનિમાં કરિ જાગણ;
એજ અભાગિ અગણિ આગળ આવિ મળી વળિ નારિ અભાગણ;
એલ કરી ખુબ ફેલ કરે જન ફેલિ કિરિરિ તને ફેલ ફાગણ! ૨૨૫

૧૧૪ દેવ હંદ-અં ૨૪.

યૈ આઠે દિશામાં ફેરે દેવ અર્થે કરે તીર્થમાં સ્નાન દે દાન જૈને,
વિના જ્ઞાન તેને નહીં દેવ ભેટે, સુખે ખેસશે તે ન સંતોષિ થૈને;
લક્ષે ઘેર ખેલા લજે શ્રી પ્રભુને ખરા દેવનું લક્ષથી જ્ઞાન લેને,
ગૃહસ્થાશ્રમી લાલ દુર્લભ્ય લેશે દયાળુપણે દીનને દાન લેને. ૨૨૬

૧૧૫ વૈકુંઠધામા હંદ-અં ૨૪.

૧ વસુદેવને ૨ દેવ માનું નહીં, તું કહે અન્ય જીપાસિ શા કારણે,
દેવ વૈકુંઠધામા વિના ત્રિશ્વમાં, પ્યાન ધાઈ ન ધારી ખરી ધારણે;
અંતરે આટિ એ તો પડી આદિથી, પાંચમે, વર્ષ પોઢયો હતો પારણે,
છેક તે ટેક છોડયોજ છૂટે નહીં, ખોલનાં ખોલ ખીજ રિતે પારણે. ૨૨૭

૧૧૬ દુમિલા હંદ-અં ૨૪.

શશિ શું શશિ શું શંકકાતણિ સંગત, અંગ ઉમંગ સજ સજવી,

૧ યજ્ઞે માણસ; અહીં આઠ સંખ્યા પૂર્વે યના ઉદ્દેશથી આ હંદના પ્રત્યેક ચરણમાં આઠ ય ગણ આવે છે એમ જાણાવ્યું છે. ૨ વસુદેવને એટલે ધનદેવને હું દેવ માનતો નથી. અર્થાત્ ધનને દેવ માની કેટલાક પૂજે છે, તેને હું દેવ માનતો નથી; છતાં તું મને એક ખરા પરમેશ્વરથી ભિન્ન અન્ય દેવનો ઉપાસક શા માટે કહે છે? અહીં વસુ ને આઠની સંખ્યા છે તેની સાથે. ૨ ઠલાથી આ હંદના પ્રત્યેક ચરણમાં આઠ ૧ ગણ આવે છે એમ જાણાવ્યું છે. ૩ મહોં ખહાર.

તુજને જન તે કુમિલાપ થકી, કહિ નામ સસાંક પિડે પજવી;
તજિ તે હખી પુર્ત હવે હરખાઇ, લહી છબિ કોઇ ખીજી બજવી,
જગમાં હલકાઇ કહે સહિ સજજન, તે તણિ સંગત તો તજવી. ૨૨૮

૬૧૭ સુખદા, વિષ્ણુ અથવા સુરેશ્વર છંદ—અં ૨૪.

જજાજિ જજોજિ જયે કરિ જયોત, જુઓ જયવંતજને કરિ જેવી,
સદા સુખદા અપવર્ગ વિષે પણ, આગળ એજ થશે વણિ એવી;
વહી પ્રિય વિષ્ણુ સુરેશ્વર ને વણિ, તે પરમેશ્વર ને પ્રિય તેવી,
અગાધ અતી અવિનાશિ થશે ઉપમા પછિ અન્ય કહે કવિ કેવી. ૨૨૯

૧૧૮ કળાકુશળ અથવા લવંગલતા છંદ—અં ૨૫.

જજોજિ જજોજિ જજો લક્ષને જશ પુણ્ય વધે વણિ પાપ નિવારણ,
અનેક કળાકુશળાઈવડે કરિ કીર્તિ—લવંગલતા ભવતારણ;
વડા વિદ્વાન કરે મુખવર્ણિ, કૃપાનિધિની રિઝનું પણ કારણ,
વદે સુખદાયક વાચક શુદ્ધ, સભાસદ મધ્ય સભા શણગારણ. ૨૩૦

૧૧૯ અરવિંદમુખી છંદ—અં ૨૫.

સવસુ લખ સૈન્ય સુમત્ત શરીર બહ બળવંત અન્યો નરરાજ,
મનમાં મણજે અરવિંદમુખી બળ બુદ્ધિ થકી અધિકું નહિ આજ;
ચાલવંત બહ મજરાજ અનેલ કરે નરને વશ થૈ નિત કાજ,
મગરો પણ માનવિથીજ મરાય, જુઓ વણિ જેથિ ન મોહું જહાજ. ૨૩૧

૧ કળામાં કુશળમુખી. ૨ આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમાં વસુ એટલે આઠ શ્રી ચાલુ તે શ્રી એટલે લક્ષુ આવે છે. સવસુ એટલે ધનાઢ્ય અને લખ-સૈન્ય એટલે લાખો સિપાઈના ભરકરવાળો એવો અર્થ છે.

મણિ માંહિ નહીં રસ સ્વાદ સુવાસ પ્રકાશ તથા ગુણ એક અનેક,
વળિ કરતુરિ માંહિ સુગંધ વસે શુભ રૂપ સુરંગે છતે નહિ છેક;
શુક કોકિલના સ્વર સુંદરથીજ વખાણ કરે સહ વિશ્વ વશેક,
સનમાન સદા દલપત્ત થશેજ, હશે ગુણ જો પરિપૂરણ એક. ૨૩૨

૧૨૦ કિશોર છંદ—અં ૨૬.

૧ સવસુ લળકે રશ્મિકુંડળ તોય કુંહં કળા ગુણ ગાય ન ગાયક,
વય વૃદ્ધ કિશોરતણે વદને વસજો શુભ છંદ કળા સુખદાયક;
જગમાં જન જેથિ જણાય જરર લલીતપણે શુભ લક્ષણ લાયક,
વળિ દેશિજનો પર પ્રીન વધારિ સુખે કરિ સદૈવ થાય સદાયક. ૨૩૩

૧૨૧ મનહર છંદ—અં ૩૧.

અક્ષર જો એકત્રીય, ધારી ધારીને ધરીશ,
સીમાડે ગુરુ સજસ, તે પદે તમામને;
આવે વર્ણ આઠ, પદતાં પવિત્ર પાઠ,
કરાવી વિશ્રામ ઠાઠ, ઠીક ગણી ઠામને;
ગુરુ લઘુ ગણિતથી, નિયમ તે મધ્ય નથી,
શાખીમે સજો સુખથી હૈયે શાખી હામને;
સારો છંદ સુખધામ, નકી મનહર નામ,
રચી દલપતરામ, કરો શુભ કામને. ૨૩૪

૧ આ છંદના દરેક ચરણમાં વસુ એટલે આઠ સ્થાન તથા લળ એટલે
બે લઘુ આવે છે. ૨ શ્રુતિ=કાન. ૩ મનહર તથા ધનાક્ષરીમાં આઠ અક્ષર
યતિ કાઠ કાઠ ઉકાળે ન સચવાય તોપણ નભે છે.

ઉંઠ કહે આ સમામાં, વાંકા અંગવાળાં ભુંડાં,
 ભૂતળમાં પક્ષીઓ ને, પશુઓ અપાર છે;
 ખગલાની ડોક વાંકી; પોપટની ચાંચ વાંકી,
 કુતરાની પૂંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે;
 વારણની સૂંઠ વાંકી, વાધના છે નખ વાંકા,
 ભેંસને તો શિર વાંકાં, શિંગડાંનો ભાર છે;
 સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દક્ષપતરામ,
 અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઠાર છે.

૨૩૫

૧૨૨ ધનાક્ષરી છંદ અ૦—૩૨.

ચરણ ચરણ મખ, વરણ ખત્રીસ વસે,
 વિશ્રામ વિશ્રામ ઠામ અક્ષર જ્યાં આઠ આઠ;
 ધણો તો આનંદકંઠ, છંદ તે ધનાક્ષરી છે,
 એમ છંદશૃંગાર પિંગળમાં લખેલ પાઠ;
 અતે ગુરુ લધુ આણુ, કાં તો જોડ લધુ જાણુ,
 વિશ્વપતિને વખાણુ, ઠરાવીને ઠીક ઠાઠ;
 ચાર ચરણોમાં વર્ણ, એકસો અઠ્ઠાવીસ છે,
 અર્ધ છંદમાં તો ચાર ઉપર શોભીત સાઠ.

૨૩૬

પારકી પ્રીત વિષે.

પારા પિયુષ પ્રસાદ પ્રીતની પ્રતીત તમે,
 વીસરતાં વીસરતાં, વીસારી વીસરી જાય;
 ફૂલેલાં ફેખીને ફૂલ, ફેમટ ફુલાવું નહીં,
 ફલની સમૃદ્ધ તો ફરે દિવસે ફરી જાય;

પીતળનો પ્રીતનો પતંગનો પોથીનો રંગ,
 નવો નવો નવ દિન, સુધી હયું હરી જાય;
 ચાહિને ચકાવિયે તો ચાર મણો ચક્રો જાય,
 ઉતરવા દેયે તો ઉતરતાં ઉતરી જાય.

૨૩૭

૧૨૩ વૈતાળીય છંદ—અં ૧૦, ૧૧.

શક્તિ જે ગુણ સુખમાળથી, સભરે લાગિ વળે વિશ્વાળથી;
 તુજમાં કહિ તે ગુણો રહ્યા, નથિ વૈતાળીય કાવ્યમાં કહ્યા. ૨૩૮

રચના રચનાર રે ધણી, કરુણાળૂ કરુણા કરે ધણી;
 પ્રભુતા પ્રભુ તારિ તું ધરી, મજરો લે મજ રોમ લે હરિ. ૨૩૯

કરવા કર વાવરો મને, સુખિયારો સુખિયા બહુ તને;
 વણુસે વણુસેવના થકી, નરધારી નર ધારણા નહી. ૨૪૦

જનમે જન મેદની વિષે, હરિ તેની હરિ તેં પિડા દિસે;
 કરિ દીકરી દીકરા મણ્યાં, દુખ કાળે દુખ કાપિ તે તણ્યાં. ૨૪૧

ઘડિ જે ઘડિ જેટલા ધર્મો, ઉપકારી ઉપકાર તેં કર્યો;
 દળિ આટલિ આપદા જરા, ગુણવાચી ગુણવાન તાહરા. ૨૪૨

હતિ દાહતિ દાડિ જે અતી, મલિની મે મણિ નિર્મળા મતી;
 કવિતા કવિ તારિ જે ગણી, કયસે થોક થરો ગણી ગણી. ૨૪૩

નખમાં ન ખમાય જે અમે, જિવતા કંઈ જિવ તાપ તે ખમે;
 હમવા હમ વાત સૌ કરે, જમપાળૂ જમ પાપ તું હરે. ૨૪૪

રજ પારજ પામિયે કથી, પંથુ આ ડાપણુ આગળે નથી;
 જણુશે જણુ સેંકડો ફરે, મહામર્મી મહાવાના ધરે. ૨૪૫

જનરંજન રંગ તેં કર્યો, સુખમરી સુખ કારણે ધર્મો;
 તનવંત ન વંદશે તને, નર તો સાર તોલમાં ખમે. ૨૪૬

તજવા તજ વાત જે કહે, નિજનો ખૂતી જનો ગણી લહે;
 ગણુના ગણુનાર જો કરે, ગણુ તારા ગણુતાજ તે મરે. ૨૪૭

૧૨૪ પુષ્પિતાગ્રા છંદ—અં ૧૨, ૧૩.

ન નર યવન ગણુ જૂદિ જાતે, નિજ જર માંદ વિષે ન જૂદી નાતે;
 કિંવ અરપણુ પુષ્પ પુષ્પિતાગ્રા, સકળ સમ્મતિ સમ્મતિ વક્ષિ સાગ્રા. ૨૪૮
 નથિ નથિ વ્રત પાર પિંગળોમાં, પણ ભલિ વીધ અસિદ્ધ પુસ્તકોમાં
 નિરખિ નિરખિને પ્રમાણુ આખ્યાં, છુટકજ છંદ સ્વરૂપ છેક છાખ્યાં. ૨૪૯

પ્રકરણ ૪.

સંખ્યાપ્રસ્તાર આદિક ગણિત.

(હરિગીત.)

સંખ્યા અને પ્રસ્તાર મુચિ વળિ નષ્ટ ને ઉદ્દિષ્ટ છે,
 મેરૂ પતાકા મકં ટી, એ આઠ બેઠ અભીષ્ટ છે;
 માત્રાતણા ને વરણના, જૂઠા જૂઠા તે જાણવા,
 સઘળા મળીને સોળ બેઠ વિવેક રાખિ વખાણવા. ૧

સંખ્યાલક્ષણ.

આટલી માત્રા કહો કવિ, છંદગતી જેટલી,
 આટલા અક્ષરની કહો વળિ, છંદ જાતિ કેટલી;
 જો એમ પૂછે પ્રશ્ન તો, ઉત્તર કહે મણુતી કરી;
 સમજજો તેનું નામ સંખ્યા, ધીર નર ધીરજ ધરી. ૨

માત્રા સંખ્યાવિધિ.

(દોહરા.)

આંક એક પછિ બે લખી, પછિ મેળવ ધુર અંક;
 ત્રણ લખિને તે પ્રથમનો, મણિ લખ પાંચ નિશંક. ૩
 એ સંખ્યાથી સમજવું, એક કળાનો એક;
 બેના બે છંદો અને, વળિ પછુ એજ વિવેક. ૪

માત્રાસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલી માત્રાના	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
કેટલી જાતિના છંદો અને	૧	૨	૩	૪	૮	૧૩	૨૧	૩૪	૫૫	૮૫

(૬૮)

પ્રસ્તારલક્ષણ.

(દોહરા.)

તે સઘળા છદો તણા, કરિ જોવા આકાર;
ધર્યા જો ઉર ઊપજે, તો કરિયે પ્રસ્તાર.

૫

માત્રાપ્રસ્તારવિધિ.

જો તું ધર્યો જેટલી, માત્રાનો પ્રસ્તાર;
ગુરુ લખિને ગણતાં વધે, તો લઘુ આગળ ધાર.
પ્રથમ ગુરુ નીચે લઘૂ, પછિ લખ ઉપર પ્રમાણ;
જો માત્રા ગણતાં ઘટે, લઘુ ગુરુ આગળ આણ.
એજ રિતે લખતાં જવું, આવે જ્યાંસુધિ અંત;
લખતાં આવે સર્વ લઘુ, લખાય ત્યાં પર્યંત.

૧

૭

૮

માત્રાપ્રસ્તારનાં ઉદાહરણ.

જેટલીક માત્રાનો પ્રસ્તાર.	૧	૨	૩	૪	૫
	।	ડ	।ડ	ડડ	।ડડ
		॥	ડ।	॥ડ	ડ।ડ
			॥।	।ડ।	॥।ડ
				ડ।	ડડ।
				॥।	॥ડ।
					।ડ॥
					ડ॥।
					॥॥।

(૭૦)

સૂચિલક્ષણ.

(દોહરા.)

૩૫ એ વિષે કેટલાં, આદી લઘુનાં હોય;	
અંત લઘૂ ગુરુ આદિનાં, ગુરુ છેવટનાં જોય.	૯
અને લઘૂ આઘંતનાં, લઘુ આગળ ગુરુ અંત;	
ગુરુ આગળ લઘુ અંતનાં દીસે ગુરુ આઘંત.	૧૦
સંખ્યાક્ષરથી સર્વ તો, તેનો થાય તપાસ;	
સૂચિ તેહને સમજવી, વધે અચળ વિશ્વાસ.	૧૧

માત્રાસૂચિવિધિ.

(હરિગીત.)

સંખ્યાંત અંત સમીપ અંક, સમાન જાણો જેટલાં,	
લઘુ આદિનાં રૂપ એટલાં, લઘુ અંતનાં પણ એટલાં;	
અંત્યાંકથી દ્વિતિયાંક સમ, ગુરુ આદિનાં, ગુરુ અંતનાં,	
વળિ જરૂર જાણો એટલાં, એમાં લઘૂ આઘંતનાં.	૧૨
અંત્યાંકથી દ્વિતિયાંક સમ, લઘુ અંત ને ગુરુ આદિનાં,	
તેની જ તુલ્ય તમામ છે, ગુરુ અંત ને લઘુ આદિનાં;	
પણ ચતુર્થાંક પ્રયાણ છે, આઘંત ગુરુનાં વૃત્ત તો,	
સૂચિ મત્રિકા પ્રસ્તારની દિશિ દાખવે દલપત તો.	૧૩
યાંચ માત્રાની સૂચિનું ઉદાહરણ.	

૩૫નો આકાર	એવાં કેટલાં ૩૫.
લઘુ આદિનાં	૫
લઘુ અંતનાં	૫
ગુરુ આદિનાં	૩
ગુરુ અંતનાં	૩
આદિ અંત લઘુનાં	૪

લઘુ આદિ અને ગુરુ અંતનાં.	૨
ગુરુ આદિ અને લઘુ અંતનાં.	૨
આદિ અંત ગુરુનાં.	૧

નષ્ટનું લક્ષણ,

(દોહરો.)

એ પ્રસ્તારે અમુકનું, કહિયે કેવું રૂપ;
દે ઉત્તર એ પ્રશ્નનો, નષ્ટ વડે કવિભૂપ. ૧૪

માત્રાનષ્ટવિધ.

(હરિગીત.)

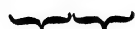
કર નષ્ટ માત્રા જેટલીનું, લઘુ બધા લખિ તેટલા,
સંખ્યાંક તે ઉપર લખી, છેવટ ઉપર છે જેટલા;
પ્રશ્નાંક બાદ કર્યા પછી, જે અંક બાદ બની શકે,
તેની તળેનો લઘુ તથા, પરલઘુ મળી ગુરુ થઇ ટકે. ૧૫

અંક બાદ કર્યા પછી, જે અંક બાદ બિજો થશે,
ત્યાં પણ કલા પરમાણુ ગુરુ કર, જ્યાં સુધી ઘટતા જશે;
એ રીત માત્રા નષ્ટની, જિવમાં કવી જન જાણુને,
કરિ દેખિ તેનો દાખલો, ઉરમાં અચળ મતિ આણુને. ૧૬

પાંચ માત્રાના ચોથા રૂપના નષ્ટનું

ઉદાહરણ.

૧ ૨ ૩ ૪ ૮   ૮ માંથી પ્રશ્નનો અંક એટલે ૪ બાદ
૧ ૧ ૧ ૧ ૧ કરતાં બાકી ૪ રહે તે ૪ માંથી ૩ બાદ થઇ

શકે છે, માટે ત્રણેની તળેનો તથા તે પછીનો લઘુ મળીને ગુરુ
કરવો; અને ૩ બાદ થયા પછી ૧ રહે તેમાંથી ૧ બાદ થઇ

(૭૨)

શ્રેષ્ઠ છે, માટે ૧ ની તળેનો અને તે પછીનો લઘુ મેળવીને ગુરુ કરવો. બાકીના લઘુની નીચે લઘુ મુકાય છે, આથી ચોથું ૩૫ ૩ ૩ ૧ આવું થાય છે.

ઉદિષ્ટલક્ષણ.

(દોહરો.)

એક ૩૫ લખિ આપીને, કહે કિયું આ ૩૫;

દેખિ કિયા ઉદિષ્ટની, બાખે છે કવિભૂપ.

૧૭

માત્રાઉદિષ્ટવિધિ.

(હરિગીત.)

લઘુ ઉપર ગુરુ ઉપર તળે, સંખ્યાંક લખિ મતિ ગાઢિયે,

ગુરુ ઉપરના સઘળા ગણી, અંત્યાંકમાંથી કાઢિયે;

જે અંક ત્યાં બાકી જુઓ, તે ૩૫ જણો તેટલું,

લવવેશ કાંઈ વિશેષ નયિ, આ વિષે સમજો એટલું.

૧૮

પાંચ માત્રાના બીજા ૩૫ના ઉદિષ્ટનું

ઉદાહરણ.

૧   ૩   ૫

૬   ૧   ૩

૨   ૮

અંત્યાંક ૮ છે તેમાંથી ગુરુ ઉપરના ૧+૫ એટલે ૬ બાક કરતાં ૨ બાકી રહ્યા, માટે બીજું ૩૫ જણવું.

મેરુલક્ષણ.

(દોહરા.)

પૂછે એ પ્રસ્તારમાં, સર્વ લઘૂની સાખ;
એક એક વધતે યુર, બેદ કેટલા બાખ. ૧૯
મેરુ તરત તો માંડિયે, પૂરણ પડે પિંછાણ;
સાન કરી સમજવતાં, સમજે ચતુર સુખણ. ૨૦

માત્રામેરુવિધિ.

(હરિગીત.)

સૌ ઉપર કોઠો એક પછિ, બે બે પછી ત્રણ ત્રણ કરો,
તેમજ કળાઓ જેટલીનો, પંક્તિ તેટલીનો ખરો;
હરિ ઉપર કોઠો એક પછિ છે, પંક્તિમાં છેલ્લાં ધરો,
એ સર્વમાં પણ એકડો, બલિ બાત સમજીને ભરો. ૨૧
દર આદિ કોષ્ટકમાં ખીણ, પંક્તિ ચકી લખજો તમે,
લખિ એક, પછિ બે, એક, ત્રણ, વળિ એક, ચાર અનુક્રમે;
પછિ મધ્ય ધર ભરવાં રહ્યાં, વિગતિ કહું છું તે વિષે,
તે ધર ઉપરના ધરતણો, વળિ તે ઉપર જમણી દિશે. ૨૨
લગતુંજ ધર જે હોય તેનો, અંક મેળવી માંડિયે,
કહું રીત માત્રામેરુની, ભરતાં નજર નહિ છાંડિયે;
લખવાતણા ધર ઉપર લખતાં, હોય જો ધર બે કદા,
તો ડાબિ દિશનું ધર ગણો, તે ઉપરનું જમણું સદા. ૨૩
હરિ એમ આખો ચંત્ર, છેલ્લી પંક્તિ દેશા ધરતણે,
ધરિ શૂન્ય તેથી સમજવું, રૂપ યુર વિના એટલાં મળે;
શુનથી પ્રથમ લખિ એક, બે ત્રણ, એમ ધર છે જેટલાં,
તેટલાં યુરનાં ૩૫ છે, ધર અંક ગણે તેટલાં. ૨૪

(દોહરા.)

પ્રતિ પંક્તીથી ડાબિ દિશ, લખ માત્રાના અંક;
પંક્તિ માંહિના મેળવી, લખ જમણા સંખ્યાંક. ૨૫

(૭૪)

છ માત્રાના મેરુતું ઉદાહરણ.

	૧	૧	૧	
૨	૧	૧	૨	
૩	૨	૧	૩	
૪	૧	૩	૧	૫
૫	૩	૪	૧	૮
૬	૧	૬	૫	૧૩
	૩	૨	૧	૦
	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ

પતાકાલક્ષણ.

૩૫ કલાં મેરુ વિષે, વધઘટ ગુરુનાં જોડ;
ક્રિયાં ક્રિયાં તે સમજવાં, સજો પતાકા એહ.

૨૬

માત્રાપતાકાવિધિ.

(હરિગીત.)

જોટલી માત્રાની પતાકા, કરવિ ઇચ્છે અંતરે,
ઉભિ લીટિ ધર લખિ તેટલાં, સંખ્યાંક નીચેથી ભરે;
શિર ઉપરના ધરથી પછી, ધર એક એક અવાંતરે,
મેરુનિ છેલ્લી પંક્તિના, અક્ષર પ્રમાણે ધર કરે.
ગુરુ ચન્ધની ગુરુ એકની, અનુક્રમે પંક્તી જાણિને,
શિર અંકમાંથી બાદ નીચેના કરી ઉર આણિને;
ગુરુ એકની પંક્તી લખે, ત્યાં હોય તે ન લખે ફરી,
તે પંક્તિનાં આંકેયિ ગત, વળિ આંક નીચેના કરી.

૨૭

૨૮

(૬૫)

શુરુ બેની પંક્તિ ગોઠવે, પછી ત્રણ શુરુની તે થકી,
પૂરા પતાકાચંત્ર એ, રીતેજ નિપજે છે નકી;
જે અંક એકે પંક્તિ મધ્યે, એક વાર લખાય તો,
ફરી અન્ય પંક્તિમાં પછી, લેવો નહી લેવાય તો.

૨૬

છ માત્રાની પતાકાનું ઉદાહરણ,

૦ શુરુનાં ૩૫	૧૪					
	૮					
૧ શુરુનાં ૩૫	૫	૮	૧૦	૧૧	૧૨	
	૩					
૨ શુરુનાં ૩૫	૨	૩	૪	૬	૭	૯
૩ શુરુનાં ૩૫	૧					

આમાંથી	બાક કરી	લખ્યા છે.	
૧૩	૮	૮	૧ શુરુની પંક્તિમાં.
૧૩	૫	૫	
૧૩	૩	૧૦	
૧૩	૨	૧૧	
૧૩	૧	૧૨	
૫	૩	૩	૨ શુરુની પંક્તિમાં.
૫	૨	૩	
૫	૧	૪	
૮	૨	૬	
૮	૧	૭	
૧૦	૧	૯	

*મર્કટાલક્ષણ.

(મનહર હંદ.)

અટપટી મર્કટીનું લક્ષણ લલિત કહું,
 જે થકી જણાય છે જરૂર ભેદ જેટલા;
 આટલી કળાનાં કહો કેટલાંક રૂપ થાય,
 તે તમામ રૂપના કહો વરણ કેટલા;
 તેમાં ગુરુ કેટલા ને કેટલા લઘુ લખાય,
 કેટલી કળાઓ મળી અક્ષર તે એટલા;
 પૂછે એમ પ્રશ્ન કોઇ પાસે આવી પડિત તો,
 મર્કટો મધ્યેથી ભેદ તુર્ત જડે તેટલા.

૩૦

માત્રામર્કટી વિધિ.

છ કોઠાની ઉભી પાંત લખીને તે પાંત પ્રતે,
 આડી પાંતો જેટલી માત્રાની મર્કટી કરો;
 પ્હેલી પાંતે એક આદિ આંક માત્રિકા માંડી,
 બીજામાં રૂપ સંખ્યાંક ધારી ધારીને ધરો.
 પ્રથમની પાંતના તે બીજી પાંતચુલ્લા ગણી,
 ત્રીજામાં તમામ આંક લલી ભાતથી ભરો;
 છઠ્ઠીમાં લખીને એક બમણો તેને બનાવી,
 ત્રીજાના બીજા કોઠાથી બાદ કરવો ખરો.
 બાકી રહે તે તો પછી છટ્ટીના બીજામાં મૂકી,
 તેને વળી બમણો વિચારીને બનાવિયે;
 ત્રીજાના ત્રીજા કોઠાથી તેને વળી બાદ કરી,
 છટ્ટીના ત્રીજા કોઠામાં ઠીક ગોઠવાવિયે,
 એમ છટ્ટી ભરી છેક પાંચમીમાં પહેલું શૂન્ય,

૩૧

---

* મર્કટી એટલે વાંદરીની પેઠે એક પંક્તિમાંથી બીજી પંક્તિમાં
 ફરીને આંકડા બરાબ છે માટે આનું નામ મર્કટી પર્યું છે.

લખીને છટ્ટીના આંક મૂળથી મંડાવિયે;
 છટ્ટીનો ને પાંચમીનો પછી સરવાળો ગણી,
 ચોથી પાંત ચતુરપણે રૂઠી રચાવિયે.

૩૨

(હરિગીત.)

છે પંકિત પ્હેલી માત્રિકાની, બીજી વૃત્તની બાણુવી,
 તે સર્વ વૃત્તની માત્રિકાની, ત્રીજી ઉરમાં આણુવી;
 વળિ એમ ચોથી અક્ષરોની પાંચમી ગુરુની ગણો,
 છે છટ્ટી લઘુની પંકિત તો, બલિ ભાત એ રીતે બણો.

૩૩

માત્રામર્કટીનું ઉઠાહરણ.

કેટલી માત્રાના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી જાતના છંદ.	૧	૨	૩	૫	૮	૧૩	૨૧
બધા છંદોની કેટલી માત્રાઓ.	૧	૪	૬	૨૦	૪૦	૭૮	૧૪૭
બધા ચંદ કેટલા અક્ષરો.	૧	૩	૭	૧૫	૩૦	૫૮	૧૦૬
તેમાં કેટલા ગુરુ.	૦	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮
કેટલા લઘુ.	૧	૨	૫	૧૦	૨૦	૩૮	૭૧

(ટાહરા.)

તે તો મેં માત્રા તણ્યા, કહિયા આઠ પ્રકાર;
 વળી વડું છું વરણુના, બલે બણો બાણુનાર.

૩૪

લઘુસંખ્યાવિધિ.

વરણુ સિકનાં ૩૫ બે, બેનાં ચળકે ચાર;
 તેમજ ત્રણનાં આઠ છે, બમણાં એમ અપાર.

૩૫

(૭૮)

વર્ણસંખ્યાનું ઉદાહરણ.

કેટલા વર્ણના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬
કેટલી જાતના છંદો.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪

વર્ણપ્રસ્તારવિધિ.

સર્વ ગુરુ લખિ પ્રથમના, ગુરુ નીચે લઘુ આણુ;
પછિ લખ ઉપલી પંક્તિસમ થટતા ગુરુ લખિ જાણુ. ૩૬

વર્ણપ્રસ્તારનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરનો પ્રસ્તાર,	૧	૨	૩
	૩	૩૩	૩૩૩
		૧૩	૧૩૩
		૩૧	૩૧૩
		૧૧	૧૧૩
			૩૩૧
			૧૩૧
			૩૧૧
			૧૧૧

વર્ણસૂચિવિધિ.

અંત અંક સંખ્યાંકનો, તેચિ પ્રથમ જે જાણુ;
લઘુ આદી લઘુ અંતનાં, પ્રસિદ્ધ રૂપ પ્રમાણુ. ૩૭
ગુરુ આદિ ગુરુ અંતનાં, તે પછુ તેને છુદ્ધ;
એચિ પૂર્વના અંકસમ, લઘુ આદંત ન ભૂલ. ૩૮
લઘુ આદી ગુરુ અંતનાં, ગુરુ આદી લઘુ અંત;
એ પછુ છે એ અંક સમ, એમજ ગુરુ આદંત. ૩૯

(૭૮)

ત્રણ અક્ષરની સ્થિતિનું ઉદાહરણ.

રૂપનો આકાર.	એવાં કેટલાં.
આદિ લઘુનાં.	૪
અંત લઘુનાં.	૪
આદિ ગુરુનાં.	૪
ગુરુ અંતનાં.	૪
આઘંત લઘુનાં.	૨
લઘુ આદિ અને ગુરુ અંતનાં.	૨
ગુરુ આદિ અને લઘુ અંતનાં.	૨
આઘંત ગુરુનાં	૨

વર્ણનપ્રવિધિ.

(મનહર છંદ.)

પ્રથમ અંક એકી હોય, તો પ્રથમ ગુરુ લખ,
 એકી હોય તો પ્રથમ લઘુ લખી વાળિયે;
 પછી તેનું અર્ધ કર, કરી ન સ્થાય તો તે,
 માંહી એક મેળવીને અર્ધ ભાગી ભાળિયે;
 એકી આવ્યે લઘુ ખીજે એકી આવ્યે એમ ગુરુ,
 લખી લખી એજ વિધિ નિયમ નિહાળિયે;
 જેટલાનું જાણો કામ કહે દસપતરામ,
 તેટલા અક્ષર લખી સંજય તો ટાળિયે.

૪૦

ત્રણ અક્ષરના પાંચમા રૂપના નિષ્કર્ષનું ઉદાહરણ.

૫ ૩ ૨

૩ ૩ ૧

વર્ણ ઉદિગ્ધવિધિ.

(દોહરો.)

આદિ વરણ શિર એક લખી, અવર શિરે સંખ્યાંક;
 એક મેળવે મેળવી લઘુ જીપરના આંક.

૪૧

(૮૦)

વજ્રના ઉદ્દિગ્ધનું ઉદાહરણ.

કેટલામું	૫	૬	૭
૩૫.	૧૨૪	૧૨૪	૧૨૪
	૩૩૧	૧૩૧	૩૧૧

વજ્રમિરવિધિ.

(હરિગીત.)

શ્વિર ઉપર કોઠા બે કરી, પછિ એક એક અધિક કરો,
આશંત કોઠા સર્વ મધ્યે, આંક એક ભલે ભરો;
ખીન્ન ઉપર બે બે જરૂર બનેલ કોઠા હોય તે,
બે મેળવીને માંડિયે, ગણવો પડે ફરિ તોય તે.

૪૨

વજ્રમિરનું ઉદાહરણ.

૧ ૧ ૧ ૨						
૨ ૧ ૨ ૧ ૪						
૩ ૧ ૩ ૩ ૧ ૮						
૪ ૧ ૪ ૬ ૪ ૧ ૧૬						
૫	૧	૫	૧૦	૧૦	૫	૧ ૩૨
૫	૪	૩	૨	૧	૦	
ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	ગુ	

વજ્રપતાકાવિધિ.

(ધનાક્ષરી જંઙ.)

જેટલા વરજીની પતાકા કરવા વિચાર,
તેથી એક વધતા કોઠાની ઉભી પાંત કર;
નીચે લખી એક પછી સધળા સખાંક લખ,

ઉપરનો એક તથા આડી પાંતો પછી ધર.
 ઉપરનો કોડો એ તો શ્રવ્ય ગુરુનો સમજ,
 નીચે એક, બે, ત્રણ ગુરુની પંક્તિયો ઉચર;
 નીચેના જ આંક ઉભી પાંતના અક્ષરો સાથે,
 મેળવી મેળવી આડી, પાંતો બધી બાત બર.

(દોહરો.)

શિરધર અંક ન મેળવિશ, લખેલ ફરિ ન લખીશ;
 પણ મેળવજો પાંતના, કશી ન ફિકર કરીશ.

૪૪

ચાર અક્ષરની પતાકાનું ઉદાહરણ.

(મનહર છંદ.)

એક ને બે મળી ત્રણ, એક ચાર મળી પાંચ,
 એક આઠ મળી નવ, વિગતે વિચારજે;
 બે ને ચાર મળી છ છે, બે ને આઠ મળી દસ,
 ત્રણ ચાર સાત, ત્રણ આઠના અગ્રાર જે;
 પાંચ આઠ તેર અને, ચાર આઠ મળી બાર.
 છ ને આઠ ચૌદ, સાત આઠ તિથિ ધારજે;
 ચાર અક્ષરોની પતાકાનો તે ચોખ્ખો વિચાર,
 પદશે પંક્તિ થવા પૂરા ધરે ખાર જે.

૪૫

૦ ગુરુનાં ૩૫.

૧ ગુરુનાં ૩૫.

૨ ગુરુનાં ૩૫.

૩ ગુરુનાં ૩૫.

૪ ગુરુનાં ૩૫.

	૧૬					
૮	૧૨	૧૪	૧૫			
૪	૬	૧૦	૭	૧૧	૧૩	
૨	૩	૫	૯			
૧						

(૮૧)

વર્ણમંડીવિધિ.

(હરિગીત :)

લખિ પ્રથમ એકાદિક પછી, સંખ્યાંક બીજમાં કરો,
પછિ બીજિ પ્રથમ ગુણી કરી, ને ચોથિ પંકિત બને ભરો;
તે-ચોથિના અર્ધીંચ પાંચમિ, છઠ્ઠી પંકિત વિષે ધરો,
વળિ ચોથિ પાંચમિ મેળવી પૂરો જ ત્રીજિ તથ્યાં ધરો. ૪૬

વર્ણમંડીનું ઉદાહરણ.

કેટલા અક્ષરના.	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
કેટલી ભાતના છંદ.	૨	૪	૮	૧૬	૩૨	૬૪	૧૨૮
તે-બધાની માત્રા.	૩	૧૨	૩૬	૯૬	૨૪૦	૫૭૬	૧૩૪૪
અક્ષરો.	૨	૮	૨૪	૬૪	૧૬૦	૩૮૪	૮૬૬
ગુરુ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૬૨	૪૪૮
લઘુ.	૧	૪	૧૨	૩૨	૮૦	૧૬૨	૪૪૮

પ્રકરણ પામું. ભાષાકવિતા વિચાર.

(દોહરા.)

- કવિતા કહિયે કલ્પના, જન મનરંજન બાણ;
સરસ સરસ રસ શબ્દ ને, અર્થાનિ રચના આણ. ૧
- શબ્દનિ રચના સરસ તે, અધિક અધિક અનુપ્રાસ;
ઉપમા આદિક અર્થના, અલંકાર બિન્નસ. ૨

સ્થાયિભાવ તથા રસ.

(હરિશ્ચંદ્ર.)

- કંઈ દેખિને કે સાંભળી, સ્થિર ભાવ બીતર જે રહે,
તે સ્થાયિભાવ બધા કવીજન, નવ પ્રકારતણા કહે;
રતિ, હાસ, શોક જ ક્રોધ ને, ઉત્સાહ, પંચમ પેખિયે,
વળિ બુદ્ધિ, ભય, વિસ્મયે, નિર્વેદ નવમો લખિયે. ૩

(દોહરા.)

- ખરેખરે ખીલી રહે, ભાવ અચળ અતિ એહ;
રસ તેને કવિજન કહે, નવ વિધિના છે તેહ. ૪
- રસ શુંગર ને હાસ્ય રસ, કરુણ રૌદ્ર વળિ વીર;
ખિભાસ બય અહમ્મત તથા, શાંત સુનવ રસ ધીર. ૫

શબ્દાલંકાર.

- શબ્દ અલંકૃતિ 'અધિક' છે, ઉર ધર ધરી ઉમેદ;
ભાષે ભાષાના કવી, બધી બુદ્ધિ તણે બેદ. ૬
- સ્વર અક્ષર આવૃત્તિ ઝડ, ઝમક શબ્દ સમુદાય;
વર્ણતણી આવૃત્તિ તે, વર્ણસંગાધ મણાય. ૭

રઝડનું ઉદાહરણ.

(મનહર હંદ.)

સારી વાત ન્યારી કરી ધારી તેં નકારી હૈયે,
ઉકિત ઉચારી શબ્દગારીને ગરવની;

ધરમ ન ધાર્યો કીધાં કરમ પરમ દૂર,
ભરમમાં બૂલ્યો, વેળા સરમ સરવની
દોડે દ્રવ્યદિશ, મળે વીસ તો ચાળીસ ચાહે,
ધન્યા બહોનિશ છે ખરવ નિખરવની;
દીનની ન દાદ સુણે, સ્વાદ જાણી વાદ વહે
યાદ બૂલ્યો મોતની પયારીના પરવની. ૮

૩૪ મકનું ઉદાહરણ.

વિચરી વિલાપતમાં લાયક વિલોક્યા લોક,
વિલોક્યાં વિશાળ રિક્તિવાળાં વળી ગામને;
મેળવ્યું વિશેષ જ્ઞાન, મેળવ્યું વિશેષ માન,
મેળવ્યું વિશેષ દેશહિતકારી કામને;
જાણીતો ન હતો પંથ, જોઈને જાણીતો થયો.
જાણીતા થઈને કીધા જાણીતા તમામને;
મોડું એણે કીધું કામ, મોટે દેશે મોડું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને. ૯

સંભારી સંભારી ભારી ભારી હિતકારી કામ,
સંભારી સંભારી થો આભારી એના નામને;
વખાણી વખાણી કર્મ આણી રાય રાણી સુદાં,
વદશે સુવાણી શાણી જાણી એની હામને;
પર ઉપકારી કર્મકારી કૃષ્ટ નષ્ટકારી,
કહી નરનારી ધારી ધારી જિશે ધામને;
મોડું એણે કીધું કામ, મોટે દેશે મોડું માન,
મોટા મોટા મહીપતિ મહીપતરામને. ૧૦

૪ વર્ણ સંગાઠનું ઉદાહરણ.

છગબેદે જાની રીતે છોડે લોક છેતરીને,
છેડે આંધ્યું છે તે પાપ છોડ્યું કેમ છૂટશે ?

૧ વાદ વદવામાં રસ-મગ્ન સમજ. ૨ જનમ, મરણ અને પરણ, એ ત્રણ પવ મનાય છે. ૩ એને મમક પણ કહે છે. ૪ એને રાત્રીનુખાસ પણ કહે છે.

કાવે તેમ કંઈ કરી કોયડું તું કૂચ્યો ફરે,
કંઈ તારો ફેલધડો ફડ ફડ ફૂટશે;
કહું કદી કોડવાર, કથન ન કાન ધરે,
કપટી કુટિલ સાથે કાણું માથું ફૂટશે ?
આયુષનો અંત આવ્યે એકલાએ બીડી જાવું,
અરે તારી અલખત આ તો અન્ય હુંટશે. ૧૧

અર્થાલંકાર.

(દોહરા.)

અર્થ અલંકૃતિના અધિક, જાણો જૂદા અંથ;
આડ મુખ્ય એમાં કહું, પ્રકટ જાણવા પંથ. ૧૨

ગુણ સરખા બેના મળે, ઉપમા તેહ નિદાન;
ઉદાર નર આ ભોજ સમ, સુરગુરુ સમ વિદાન. ૧૩

મળતા ગુણથી માનિયે, આ તે શું આ હોય ?
તો ઉત્પ્રેક્ષા તેહને, કહે કવી સહ કોય. ૧૪

(સોરઠો.)

કરેલ કારતિ મેર, દુનિયામાં તે દેખવા;
શું કાર્જસ થઇ ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં ? ૧૫

(દોહરા.)

‘આ વસ્તુ આ રૂપ છે,’ એમ કહે જે હામ;
જાણે કવિ કાવિદ સહિ, રૂપક તેનું નામ. ૧૬

ક્ષમા રૂપિયું ખર્જ ધરિ, ધરિ ધીરેજની દાસ;
દુર્ચ્છ રૂપી દુશ્મનો, જંપટ જીતવા આસ. ૧૭

અતિશય ટકા અદાવિને, વહે વધારી વાત;
અતિશયોક્તિ તેને કહે પાંડિત જન પ્રખ્યાત. ૧૮

આ અવસર આ પુર વિષે, વધ્યો વેલનો સાથ,
પથરો લેવા જ્યાં નમું, વેદ જ આવે હાથ. ૧૯

અર્થ અનેક જણાય જ્યાં શ્લેષ અલંકૃતિ જાણુ;
જ્ને-ગણિએ તો દેવતા, નહિ તો-રણ પાપાણુ. ૨૦

નિમિત્ત ખીજનું લઇ, કહિયે કાંઇક વાત;
અન્યોક્તી તેને કહે, પ્રવિણ પુરુષ પ્રખ્યાત. ૨૧

નકટી ! દર્પણ નિરખિને, ધરિશ ન હૃદયે રાપ,
તુજ મુખ પર નહિ નાક તો, દર્પણનો શો દોષ ? ૨૨

કારણ વિણ કારજ થયું, કહે કવી જે હામ;
અલંકાર એવા તણું, ચિલાવના છે નામ. ૨૩

કાન વિષે કુંડળ નહિ, નહિ હેમા પર હાર;
શરીર શોભે સુજનનું, સંજ્યા વિના શણગાર. ૨૪

જાતિસ્વભાવ વર્ણવે, સ્વભાવોક્તિ તે માન;
સારો નરસો નવ જુએ, ભસે સર્વને શ્વાન. ૨૫

કવિતાના ગુણ વિષે.

કહિયે અંતર્લોપિકા, યુક્તિ અંદર હોય;
યુક્તિ બિપજે બહારથી, બહિર્લોપિકા સોય. ૨૬

અંતર્લોપિકા.

એકાંતર અક્ષર કરી, એમ કહે ચતુરાઇ;
દગલ નૃપતિ તજ રાજ્યમદ, ઝાટિ હાલ ભાટાર્મ. ૨૭

(એમાંથી એક એક અક્ષરને આંતરે કવિનું નામ નીકળે છે.)

બહિર્લોપિકા.

ચતુર્થાશનું નામ શું, હાનો ઉલટો જેક;
કામનિ કહે છે કંથને, આપો મુજને એહ. ૨૮

એકાનેકોત્તર.

ઉત્તર એક વિશે ધણા, ઉત્તર રહે સમાધ;

એકાનેકોત્તર કહો જુમતે તેને બાધ.

૨૬

કેણુ અધિક રનેહી સગું, શું ઇચ્છે સૌ આપ;

ઉત્તમ પ્રાણી કેણુ છે, માનવી મોટે માપ.

૩૦

(' માનવી ' એમાં ત્રણે ઉત્તર છે:-મા, માન, માનવી.)

અંતર્લપિકા-એકાનેકોત્તર મિશ્ર.

(મનહર હંદ)

હોય શું હાથીની પીડે, શું ધડીને સાડે બાગે,

કહો વાર કેટલાક ને શોભીતી શી ચીજ છે;

કેટલા મનુષ્યે મળી વંશનો વિસ્તાર થાય,

વિદ્યાનાં વિશેષ કહો કેણે વાવ્યાં બીજ છે;

કેણે રાજનગરમાં કીધી ફાજદારી સારી,

સાત પ્રશ્ન સાંભળીને લીટી બે લખી જ છે;

પહેલી હોપ સાહીબે ને ફુજ તો દોલતરાયે,

ઉત્તર એમાંથી લીધા સાતે સમજ જ છે.

૩૧

ઉત્તર.	૧	૭
૧	હો	દો
૨	પ	લ
૩	સા	ત
૪	હી	રા
૫	બે	ચે

ગૂઢોત્તર.

કવિતામાં ચતુરાધી, ગૂઢ સમાવ્યો હોય;

ને જે પ્રીત્યો જાય નહિ, ગૂઢોત્તર કહું સોય. ૩૨

(ચોપાઇ.)

એકુતને શેનું બહુ કામ, ખીજા પક્ષતણું શું નામ ?

જો સમજે નહિ ઉત્તર સઘ, તો કહું છું કે જા હળવદ. ૩૩

(કહું કે ન સમજે તો કાઠિયાવાડનું ગામ હળવદ છે ત્યાં જા,
પણુ તેમાંજ ઉત્તર છે કે-હળ અને વદ.)

અભ્યર્થ.

(દોહરા.)

બોલતણો વિસ્તાર બહુ, ને સંક્ષિપ્ત જ અર્થ;

હોય રહેલો જે વિશે, તે કહિયે અભ્યર્થ. ૩૪

નગ દુહિતા પતિ પુત્રના, વાહનધરની નાર;

રતિ તેના પિતૃ પર પડ્યો, પણુ નાવ્યો બરતાર. ૩૫

અર્થ:—હે સખી ! પર્વતની દીકરી પાર્વતી તેનો પતિ શિવ,
તેનો પુત્ર કાર્તિકસ્વામિ. તેનું વાહન મોર, તેનો ધરનાર વિષ્ણુ, તેની
સ્ત્રી લક્ષ્મી, તેનો બાપ સમુદ્ર કહેવાય છે તેના ઉપર સૂર્ય પડ્યો.
મતલબ કે સૂર્ય આચમ્યો, પણુ હજી મારો ધણી ઘેર આવ્યો નહિં.

અધિકાર્થ.

અતિ સંક્ષિપ્ત વચન અને અર્થ અધિક નિરવાણુ;

હોયે જ્યાં કવિતા વિશે તે અધિકાર્થ પ્રમાણુ. ૩૬

વિ. દિ. ઉ. બ. હુ ના વાયદા, વીત્યા જોતાં વાટ;

મુજ હૈડામાં હે સખી, ઉપજ્યા અધિક ઉચાટ. ૩૭

અર્થ:—વિજયાદશમી, દિવાળી, ઉત્તરાયણ, બળેવ અને

હુતાશનીના વાયદા વાટ જોતાં જોતાં વીતી ગયા; હે સખી ! હવે તો
હેયામાં ધણા ઉચાટ ઉપજ્યા.

સર્વતોભદ્ર.

લહો સર્વતોભદ્ર તે, અનુક્રમે જે માંભ;

નીચે ઉપર ઉલટ મુલટ, ચરણો વાંચ્યાં જાય. ૪૮

સંપન્નપિએ બાહરાવ પેશાને શાપ દીધો તે સમયનું સંભાષણ.

બાહરાવપેશા:— (અનુદુપ.)

માગું છું એક તે આપો,

શાપથી લક્ષ્મિ જો ખસે;

જ્યાં સૂધી સૂર્ય ને ચંદ્ર,

હિંદુ શીશ શિખા વસે. ૩૯

સંપન્નપિ:—

જ શે દે વિ વિ દે શે જ

શે જ તે ર ર તે જ શે

દે તે ખા શિ શિ ખા તે દે

વી ર શ્રી શ્ચ શ્ચ શી ર વી. ૪૦

ગોમૂત્રિકા, અશ્વગતિ, કપાટ તથા દર્પણપ્રબંધ.

(દોહરા.)

સાર સાર ઉર ધાર નર, ધર સિર પર કરતાર;

ઝેર વેર ઉર દૂર કર, પરહર પર ધર નાર. ૪૧

દ્વનિકાવ્ય.

ધ્વનિ ઉપજે જે અર્થમાં, ઉત્તમ કવિતા એહ;

મંથ વધે વિગતે લખ્યે, કહું દુંકામાં તેહ. ૪૨

ઉદાહરણ.

નર જે ન્યાયાધીશની, બલી કરી મેં બેટ;

મુખ મોહું છે એકનું, અવરનું મોહું પેટ. ૪૩

(એમાં એવું કહ્યું કે બે -માયાધીશ છે. તેમાં એક મોટા મ્હોં-વાળો છે અને એક મોટા પેટવાળો છે. મતલબ કે એકનું લાંચ ખાતાં મ્હોં બરાતું નથી, અને બીજો મોટા દિલવાળો ઉઠાર છે.)

ધર્માદિક અગણિત દિસે, રચના ચિત્ર વિચિત્ર;
દેખાડી દિશ માત્ર મેં મનમાં ધરજો મિત્ર.

૪૪

કાવ્યસંકેત.

(દોહરા.)

હ્રસ્વ ઉચ્ચરિયે દીર્ઘનો, દીર્ઘ હ્રસ્વ ઉચ્ચરાય;
જોડાક્ષર જૂદા પડે, જૂદા નવ જોડાય.

૪૫

વિના અનુક્રમ ગોઠવે, કર્તા કર્મ ક્રિયાય;
અર્થ અનુક્રમથી કરે, એ અન્વય કહેવાય.

૪૬

જે, તે, જો, તો, ને વળી, હો ધાતૂનાં ૩૫;
એ શબ્દો ઉમેરિને, કરે અર્થ કવિભૂપ.

૪૭

ભણે વિભક્તી છઠ્ઠિયે, 'તણું કેરું' એ વીધ;
કીધું બદલે કીધ ને દીધ, લીધ ને પીધ.

૪૮

જૂના કવિયોએ જુઓ, એવા શબ્દ લખેલ;
તેમ ઉચ્ચરિયે તેટલા, નહિ ગણિયે બગડેલ.

૪૯

પણ જો નવા બગાડિયે, તો તે ભારે ભૂલ;
એકજ કવિયે એક થાળ, લખેલ તે તે પુલ્ય.

૫૦

ઉદ્ધવી બદલે દ્વિધ લખો, તનૂજ બદલે તન;
દ્ય નહિ લખિયે ઉઘ્યનો, મનુજતણો નહિ મન.

૫૧

નિયમ જોઈ વ્યાકરણનો, નવો શબ્દ તો થાય;
અથવા સંસ્કૃત શબ્દ પણ, વિવેકથી વપરાય.

૫૨

કામળ લાગે કાનને, મન ઉપજો મીઠાશ;

જુકિત સરસ જો જાણિયે, કવિમાં નહીં ક્યાશ.

૫૩

(૯૨)

કાવ્યદ્રુષણ.

(દોહરા.)

અમાંગલિક.

આંખાનો રક્ષક કહે, બાગ આવશે આજ;
તો ત્યાં તમને તુરત હું, મરવા દઉં મહારાજ. ૫૪

અરલીલ એટલે અસહ્ય.

પિતા પાસ પશુ વાંચતાં, કન્યા લાગે કાચ;
જરૂર સત્કવિતા નહીં, અસહ્ય એ તો હોય. ૫૫
રામ સિતા સમ રનેહ તે, સમજે રસ શૃંગાર;
ફાગ ફટાણાં રસ નહીં, વળિ રસ નહિ વ્યભિચાર. ૫૬

નિદાયુક્ત.

જીવિ ધણા જુગ જગતમાં, લે કીર્તી મણિ લાખ;
એ આશિષ આપું તને, લે ખોખો ભરી રાખ. ૫૭

દેખીતી ભૂલ.

ધૂમાડો સિંદુરસમો, કાજળ જેવી ઝાળ;
ચૂના જેવા કાચલા, રાખ ગુલામી લાલ. ૫૮

કિલષ્ટાર્થ.

જો હું ગતિ જ્યાં જાય ત્યાં, કરું છું જ્યારે ભોક;
અથાક ગુણ વીચારતાં, સરસ વધે છે શોક. ૫૯

અર્થ:—હે ભોકો ! જ્યાં જાયના ઝાડ હોય ત્યાં જ્યારે હું મતિ
કરું છું, ત્યારે તેની સુગંધીનો ધણો ગુણ વિચારતાં મારા મનમાં સારો
શોક-શોખ વધે છે. અહીં અર્થ કિલષ્ટ છે.

(કદાપિ ચિત્રકાવ્ય કે એ અર્થવાળા કવિતામાં કિલષ્ટાર્થ આવે
તો તે દોષ કહેવાય નહિ.)

પુનરુક્ત.

રાજકુંવર સારો સરસ, જીવાન તે જો સોય,

પથ જનાવર જાણવો, જો ન જાણેલો હોય. ૬૦

(સારો અને સરસ, તે અને સોય, પથ અને જનાવર,
એ બન્ને શબ્દોનાં એકજ અર્થ છે એટલે પુનરુક્તિ થાય છે.)

દોષ નહિ પુનરુક્તનો, ફરે અર્થ-આકાર;

સરસ બુદ્ધિ તે મનુષ્યની, જેના સરસ વિચાર. ૬૧

હે હરિ હે હરિ હે હરી, તું સુખનો દાતાર;

ધન્ય ધન્ય તું ધન્ય તું, તું કરુણા કરનાર. ૬૨

જતિભંગ.

કોશળદેશ અધીશ દશ, રથ સુત સીતાનાથ;

હેતે હું પ્રણમુંજ હર, ખીને જોડી હાથ. ૬૩

(આમાં દશરથ, હરખીને એ શબ્દો તૂટેલા છે. અર્થો શબ્દ
પડેલા ખંડમાં અને અર્થો ખીજમાં હોવાથી જતિભંગ થાય છે.)

હીનોપમા.

શત્રુની સીતા સખી, સંપત્તિ હરનાર;

તું રાક્ષસ રાવણ સખો, પરમ પુરુષ અવતાર. ૬૪

રાક્ષસની ઉપમા હીણપત બરેલી છે.

વિરોધોપમા.

કાંતાનું મુખ કમળ સમ, કામળ અતિ વખણાય;

ચેખી પતિ મુખ ચંદ્રને, પરમ પ્રદુક્ષિત થાય. ૬૫

એમાં સ્ત્રીના મુખને કમળની ઉપમા આપી અને તેના પતિના
મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપી; પણ ચંદ્રને જોઇને કમળ પ્રદુક્ષિત થાય
નહિ માટે એ વિરોધોપમા કહેવાય.

ધસાદિક દોષો અધિક, કવિતાના કહેવાય;

એં તો આ દિશ માત્ર કહિ દેખાડયા કવિરાય. ૬૬

કડણ શબ્દનો કોષ.

અંગરાગ=કસ્તૂરી વગેરેનું લેપન.
 અજરામર=જેને ઘડપણ કે મોત
 આવે નહિ તે.
 અડગ=ડગે નહિ તે.
 અનુકૂળા=મળતે મળતી.
 અપવર્ગ=મોક્ષ.
 અભરાભરણુ=ન ભરાય તેનું ભરનાર
 નિરાધારનો આધાર.
 અભીષ્ટ=પ્રવચ્છેલું.
 અરવિંદમુખી=કમળના જેવા મ્હેન
 વાળી (સ્ત્રી).
 અર્ક=સૂર્ય.
 અલંકૃતિ=અલંકાર.
 અલખ=લક્ષમાં આવે નહિ એવા
 (ધન્ય).
 અવદાત=ઉજળું.
 અવસાન=છેડો, અંત.
 અંશ=ભાગ.
 અશોક=આસોપાલવ.
 અહિ=સપ.
 અહિવક્ત્રી=નામરવેલ.
 ઉદે=પ્રકટ.

ઉદિષ્ટ=દેખાડેલું.
 ઉપવીત=જનોષ.
 ઉભય=બેની સંખ્યા.
 ઉર=હાતી, મન.
 કંદુક=દડો.
 કમળા=લક્ષ્મી.
 કમળાકર=કમળવાળું સરોવર.
 કલહંસ=હંસનું યમ્યું.
 કલિતા=કળી શકાય એવી.
 કામા=સ્ત્રી.
 કિરીટ=મુગટ.
 કિશોર=પુટલી જવાનીની અવસ્થા.
 કુસુમવિચિત્રા=તરેહ તરેહના ફૂલ-
 વાળી.
 કૃષિ=ખેતી.
 કેકિની શારદા=મોરની વાણી.
 કેતકી=કેવડાનું ઝાડ.
 કેતુમાળી=ધનઓની હારરૂપ,
 મતલબ કે ધન, ઉત્તમ.
 કેશુ=કેશુડાં.
 કૌટીશીર્ષા=કરોડ માથાવાળો સમર્થ
 ધન્ય.

ખંભ=મૂલા.

મણુ=જ્યો, ત્રણુ અક્ષરના જથ્થાનું
નામ.

ગંધદાનિકા=અત્તરદાની, ગુલાબદાની.

ગાઢ=મજબુત.

ગી=ગીરા, વાણી.

ગુરુ=મોટા.

ગૂઢ=ગુપ્ત, છાનું.

ગૃહ=ઘર, રહેઠાણ.

ગ્રાહી=ગ્રહીને, પકડીને.

ચંદ્રવત્સ=ચંદ્રનો રસ્તો.

છત=દોલત.

છંદશંગાર=એ નામનું હિંદુસ્તાની
પિંગળ.

જગ=યુદ્ધ.

જનક=પિતા.

જનની= મા, માતા.

જ્ઞાતા=જાણનાર.

તડવું=કોઈની પાછળ દોડવું.

તરલનયન=ચપળ નેત્ર.

તાળ=તાળી, છંદ જોલતાં જે
અક્ષર ઉપર ટકોર વગડાય તે.

તિમિર=અંધાર.

તુંગા=કૂંચા, હેઠત.

તોટક=તૂટેલ.

ત્રાપ્તિ=રક્ષણ કરનાર.

દારા=ઝી.

દિવા=દિવસ.

દુઃખહારી=દુઃખ હરનાર.]

દુમિલાપ=દુષ્ટ મિલાપ.

દુતવિશંખિત=દોડવું અને ઉભાં
રહેવું.

ધરણીધર=પૃથ્વીને ધારણ કરનાર
પરમેશ્વર.

ધી=બુદ્ધિ.

પરઅંક=પૂર્વનો આંકડો.

નગ=પર્વત.

નય=નીતિ.

નયધરવંશા=નમ્રતા, નીતિયુક્ત

કૃગના પુરુષ.

નવપક્ષવ=નવાં પાંદડાંવાળું.

નષ્ટ=ખોવાએલું.

નળ=રામનો એક વાનર, સુમટ.

નિધાન=મંડાર.

નિધિ=સમુદ્ર.

નિમિષ=અદ્વકાળ.

નિરક્ષર=વગર ભણેલો.

નિશીપાળ=રાતે ચોડી કરનાર.

પટ=કુગરું.

પદ=પગ, છંદનો ચોથો ભાગ,
પદવી.

પથ=રૂઢ.

પરિવૃષ્ટ=પ્રસન્ન.

પિંગળ=એ નામના યુનિએ રચેલું
શાસ્ત્ર.

પુંજ=દમશે.

પુષ્પિતામા=ટીશીઓ ઉપર ફૂલ-
વાળો વેશે.

પ્રણામી=પ્રણામ કરનાર.

પ્રભાવતી=કાંતિવાળી.

પ્રમિતાક્ષરા=થોડા અક્ષરવાળી.

પ્રસ્તાર=વિસ્તાર.

પ્રિયવદા=વહાલું લાગે તેવું બોલ-
નારી.

ફસવું=મંધનમાં આવવું.

બાબુ=ગૃહસ્થ.

બિંદુ=મીઠું, છંટો.

ભગિની=બહેન.

ભવદેવ=શિવ.

ભામો=બ્રમણા.

ભારતી=સરસ્વતી.

ભ્રમરાવાળી=ભ્રમરાની પંક્તિ.

બ્રાતા (બ્રાત)=ભાઈ.

મજરો=સલામ.

મણિબંધ=હાથનું કાંડું.

મત્તમયંદ=મસ્ત બનેલો હાથી.

મંદાકાંતા=ધીમી ગતિવાળી.

મધુ=મીઠાશ.

મર્કટી=માંકડાની માદા.

મલ્લિકા=એક જાતના ફૂલનું ઝાડ.

માણુવકાકીડ=માળકની રમત.

માલતી=એક ફૂલઝાડ.

મુક્ત=મંધન રહિત.

મુદમાત=આનંદમાં મસ્ત.

મુનિશેખર=ઋષિનો તોરો અથવા
ઋષિનો ઉપરી.

મૌકિકદામ=મોતીની માળા.

મથા=જેમ.

રથોદ્ધતા=ગાડીનું અભિમાન.

રંભા=અપ્સરા.

રસરાતા=નવરસથી રંભાએલા,
ધનુર.

રચિરા=સુંદર.

લઘુ=નાનો.

લત=ટેવ, વ્યસન, હંદ.

લતા=વેશે.

લલિત=સુંદર.

વદન=મ્હોડું.

વહી=વેશે, અગ્નિ.

વંશસ્થ=વંશમાં રહેનાર.

વસંતતિલકા=વસંત ઋતુના
તિલકવાળી.

વારિ=પાણી.

વાસર=દિવસ.

વિહારવું=કાપવું.

વિષુતમાળા=વીજળીનો જથ્થો.

વિધાતા=ધારણ કરનાર, પરમેશ્વર.

વિમોહા=મોહ પામેલી.

વિરતિ=વિશ્રામ.

વિલાસી=ખેલ કરનાર.

વૃત=હંદ.

વૈશ્વદેવી=નિત્યહોમ કરવાવાળો.

વ્યંડળ=હીજડો.

શર=આણુ.

શશક=સસલું.

શિખરિણી=પર્વત, ટેકરી.

શિખા=ચોટલી.

શુચિ=ચોખ્ખું.

શિશુ=બાળક.

શૈલ=પર્વત.

શ્રવણુ=કાન.

શ્રી=લક્ષ્મી, શોભા.

સતી સમાનિકા=સતી સરખી,

સતી જેવી.

સઘ=તરત.

સમૂહી=જથાવાળો.

સંમોહા=સારી પેટે મોહ પામેલી.

સરિતા=નદી.

સલુણી=રસિલી.

સવિતા=સૂર્ય.

સામા=ડીશીઓ સુદાં.

સારંગ=સાર એટલે તત્વ તરફ
જનારો, મૃગ, હરિણ.

સૂચિ=સાંકળિયું.

સુણિ=માળા, અંકુશ.

સેનિકા=ફાજવાળા.

સગ્ધરા.

સગ્વિણી.

} =માળાવાળી.

સ્વામત=સારી રીતે આવેલી.

હરણુ=હરનાર.

હરિરસ=પરમેશ્વરના કીર્તનનો રસ.

હુતાશન=અગ્નિ.

